

Lliçó Inaugural

Curs Acadèmic 2009-2010

U n i v e r s i t a t d ' A l a c a n t

El sistema familiar romà d'època clàssica i la condició social de la dona casada en el context del món antic

ARCADIO DEL CASTILLO

CATEDRÀTIC D'HISTÒRIA ANTIGA

Quan ens van notificar que ens corresponia l'honor de pronunciar la lliçó inaugural del curs acadèmic 2009-2010 ens va semblar oportú reprendre, ja en l'últim tram de la nostra vida acadèmica, un tema relacionat amb la temàtica a què hem dedicat els primers i il·lusionats anys de la nostra activitat investigadora (i que, en realitat, mai hem abandonat del tot). Si llavors centràvem els nostres afanys únicament i exclusivament a analitzar la condició de la dona romana de l'època imperial (en aquell moment una autèntica extravagància), ara hem pretès sobretot —a més de reflexionar novament en els temes que van copsar la nostra atenció— efectuar una anàlisi comparativa entre el dret familiar de les antigues civilitzacions i el de la romana. I així hem arribat a la conclusió que la clau de les grans consecucions romanes en aquest camp descansa en el fet que Roma va mantenir la seua estructura gentilícia, de manera que totes les relacions jurídiques de la família romana es van fonamentar exclusivament sobre bases de tipus gentilici.

Així, Roma va poder impulsar la institució matrimonial, fonament del sistema familiar, com un dels exemples més característics de l'autonomia de les seues institucions. Amb un matrimoni en què el fonament jurídic era exclusivament el consens efectiu i continu entre els cònjuges (l'*affectio maritalis* o l'*animus uxoris*), que era el que donava lloc al matrimoni i el sostenia, tots els esquemes matrimonials s'inserien en el sistema gentilici romà a través d'altres institucions, a saber, la *conventio in manum* i el *conubium*, que regulaven l'entrada de l'esposa i de la descendència dins de la família.

Aquesta anàlisi, d'altra banda, ens ha permès també evidenciar fins a quin punt les seues aportacions van acabar beneficiant clarament la dona romana. La dona casada a Roma era considerada una companya de l'espòs, circumstància que va contribuir decisivament a la seua llibertat d'acció. I a més, la mateixa jurisprudència romana, que considerava que en molts dels casos del dret la condició de les dones era pitjor que la dels homes, va promoure moltes de les solucions que les van afavorir.

ORIENT: Sistema familiar

Quan analitzem els drets orientals i hebreu, observem que les fonts jurídiques ens presenten un sistema familiar fonamentat en el patriarcat. I més en concret sobre els vincles de sang, sobre els quals s'entrellaçaven les diferents relacions.

No sembla, però, que el sistema familiar egipci antic tinguera un caràcter decididament patriarcal; de fet, alguns historiadors hi han cregut reconèixer la presència de certs elements matriarcals, encara que J. Gaudemet considera que no es pot parlar de matriarcat en el sentit estricte del terme. En general, sembla que es podria assegurar l'existència d'elements esporàdics de dret matrilineal, però normalment es tracta d'un esquema patrilineal, amb algunes excepcions notables.

Matrimoni

Pel que fa al matrimoni en els drets orientals, aquest tenia un caràcter essencialment poligàmic, de manera que, al costat d'una primera esposa, tolerava l'existència d'esposes de menor rang.

Aquests principis apareixen recollits amb total nitidesa tant en el codi d'Ur-Nammu (ca. 2100 a. de C.)¹ o en el de Lipit-Ishtar (ca. 1930 a. de C.)², com en el codi d'Hammurabi (ca. 1750 a. de C.)³, en les lleis assíries (ca. 1076 a. de C.)⁴ i en les fonts hebraiques.⁵

1 Codi d'Ur-Nammu, 9 (M.T. ROTH, *Law Collections from Mesopotamia and Àsia Minor* (Writings from the Ancient World. Society of Biblical Literature, 6), Atlanta, 1995, pàg 18). Aprofitem aquesta primera nota per a posar de manifest que aquest treball ha pogut completar-se gràcies a la consulta dels fons de l'Institute of Classical Studies, el Warburg Institute, la School of Oriental and African Studies i la British Library durant la nostra estada a Londres des del 10 al 21 d'abril de 2009.

2 Codi de Lipit-Ishtar, 24-25, 28 i 30 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 30-32).

3 Codi d'Hammurabi, 137-138, 144-146 i 171 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 107-109 i 114).

4 Lleis assíries, A40 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 167-169).

5 Gen., IV, 19; XVI, 1-3; XXVI, 34; XXVIII, 9; XXIX, 15-30; XXX, 1-18; Ex., XXI, 10; Deut., XXI, 15; I Samuel, XXV, 42-43; XXVII, 3; II Samuel, XX, 3; I Reis, XI, 1-3.

Entre els hitites sembla que la poligàmia afectava exclusivament la família reial, de la qual formarien part la reina, esposa associada a la vida oficial i a la religiosa, una altra esposa de segon rang, i també un harem. Així ho creu J. Gaudemet, el qual considera que aquest sistema podia constituir un dret propi de la família reial o, a tot estirar, dels grups nobiliaris. Però aquestes deduccions poden ser fruit de l'escassetat de dades sobre el sistema matrimonial del gruix de la població.

En canvi, hem de dir que a Egipte es podria suposar la inexistència de la poligàmia, ja que, segons Herodot, mai apareix al costat de l'esposa legítima cap altra esposa de categoria inferior, de manera que la monogàmia era el costum.⁶ Tot i això, l'apreciació de Heròdot no sembla ser definitiva, en concret pel que fa a les classes aristocràtiques, i fins i tot en general podria succeir que la monogàmia tal vegada no sempre es respectara escrupolosament. Així es podria deduir del testimoni de Diodor de Sicília, que, en relació amb els costums matrimonials egipcis, indica que la classe sacerdotal únicament tenia una esposa, però els altres en podien tenir tantes com volgueren.⁷

En qualsevol cas, en aquests drets, el fonament del matrimoni era la compravenda de l'esposa. La persona que tenia la dona sota la seua potestat la cedia a l'espòs mitjançant un determinat pagament, si bé l'espòs no adquiria la potestat sobre la dona. Aquest sistema va perdurar en aquests drets, de manera que, quan passat el temps, el preu de l'esposa es va convertir en un fet merament simbòlic —sense correspondre al valor real de la dona—, es va mantenir malgrat tot com a element essencial en la celebració del matrimoni.

D'altra banda, en els drets orientals, el matrimoni es concretava mitjançant la redacció d'un document escrit. Tant en el codi d'Ur-Nammu⁸ o en les lleis d'Eshnunna (ca. 1770 a. de C.),⁹ com en el codi d'Hammurabi¹⁰ o en les lleis neobabilòniques

⁶ Hdt., II, 92, 1.

⁷ Diod., I, 80, 3.

⁸ Codi d'Ur-Nammu, 11 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 18).

⁹ Lleis d'Eshnunna, 27-28 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 63).

¹⁰ Codi d'Hammurabi, 128 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 105). Contracte de matrimoni, pertanyent al regnat de Samshu-iluna (c . 1749-1712): G.A. BARTON, «Contracts», en R.F. HARPER, *Assyrian and Babilonian Literature. Selected Transactions*, Nova York, 1904, pàg. 256-276, p . 269.

(ca. 700 a. de C.),¹¹ el mateix que en documents egipcis,¹² en les lleis assíries,¹³ en les lleis hitites,¹⁴ i igualment en les fonts hebraiques¹⁵, o en certs papirs arameus del segle v a. de C. procedents d'Elefantina¹⁶ es denota amb claredat que el matrimoni havia d'anar acompanyat de la redacció d'un contracte en el qual es fixaven els pactes patrimonials.

Doncs bé, l'existència d'un contracte, al marge de la interpretació que es vulga donar a les fonts —per a alguns historiadors es tractaria tan sols de l'acord d'esposalles— presenta un concepte antitètic amb la idea que del matrimoni tenien els romans, per als quals la voluntat efectiva i contínua dels cònjuges era la base fonamental per a crear el vincle, no sotmès a cap terme o condició. I així el defineixen les fonts jurídiques: el matrimoni era un veritable i propi *consortium omnis uitae*. I al marge de la voluntat dels contraents, cap altre fet podia donar lloc al sorgiment del vincle jurídic conjugal.

En definitiva, en la pràctica totalitat dels drets orientals, el matrimoni era sempre el resultat d'un determinat acte inicial, és a dir, de la redacció d'un document, i existia amb independència de la voluntat recíproca dels cònjuges. Hi havia també una claríssima diferència entre el concepte de matrimoni egipci i el romà. I aquesta diferència s'aprecia amb total nitidesa quan els magistrats romans es trobaven davant de la necessitat d'aplicar als egipcis el seu propi dret matrimonial, com es desprèn d'algun document.¹⁷

L'element jurídic de l'*affectio* en sentit romà era totalment desconegut per als orientals. I per això, la ruptura del matrimoni

11 Lleis neobabilòniques, 8 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 146). Contractes de matrimoni, pertanyents als regnats de Nabucodonosor II (605-562) i de Nabonido (555-539): G.A. BARTON, "Contracts", pàg. 269-270.

12 Doc. 18-19 (I. REVILLOUT i A. EISENLOHR, *Corpus Papyrorum Aegypti*, 1-3, Paris, 1893, pàg. 32-33; cf. L.L. GRIFFITH, "The Earliest Egyptian Marriage Contracts", *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 31, 1909, pàg. 212-220).

13 Lleis assíries, A30 i 39 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 164 i 167).

14 Lleis hitites, 27-30 i 34 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 220-221; cf. H.A. HOFFNER, *The Laws of the Hittites. A Critical Edition* (Documenta et Monumenta Orientis Antiqui. Studies in Near Eastern Archaeology and Civilisation, XXIII), Leiden-Nova York-Colònia, 1997, pàg. 36-40 i 42).

15 Tobias, VII, 13-14.

16 *P. Aram.*, B2.4 i 6; B3.3 i 8; B6.1-4 (B. PORTEN i A. TARDENI, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, II. *Contracts*, Hebrew University of Jerusalem, 1989, pàg. 26-28, 30-33, 60-63, 78-83 i 132-140; cf. A. COWLEY, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford, 1923, 9, 15, 18, 36 i 46, pàg. 25-29, 44-50, 54-56, 131-132 i 150-152; I. KRAELING, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony of Elephantine*, Nova York, 1953, 2, 7 i 14, pàg. 140-150, 201-222 i 293-296; I. BLEIBERG, *Jewish Life in Ancient Egypt. A Family Archive from the Nile Valley*, Nova York, 2002, pàg. 26-27).

17 Cf. per exemple, *P. Oxy.*, II, 265, 266 i 273 (B.P. GRENFELL i A.S. HUNT, *The Oxyrhynchus Papyri*, II, London, 1899, pàg. 235, 238-243 i 258-259; respectivament, contracte de matrimoni, contracte de divorci i contracte de cessió terres a una filla per a un possible matrimoni).

havia de plasmar-se de forma reglamentària, una circumstància que així mateix s'observa clarament en el codi d'Ur-Nammu,¹⁸ en el Compendi sumeri de prescripcions de lleis (ca. 1700 a. de C.)¹⁹, en les lleis d'Eshnunna,²⁰ en el codi d'Hammurabi,²¹ en les lleis assíries,²² en les lleis hitites,²³ o en les fonts hebraïques.²⁴ I també tenim coneixement, en concret, d'un contracte neobabilònic de divorci, pertanyent al regnat de Nabonid,²⁵ i igualment d'uns quants pertanyents a Egipte durant la XXVI dinastia (època saïta).²⁶

Altres institucions

Les diferències entre el dret dels pobles orientals i el dret romà afectaven així mateix altres aspectes del sistema familiar.

18 Codi d'Ur-Nammu, 9-10 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 18).

19 Compendi sumeri de prescripcions de lleis, IV, 12-14 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 50).

20 Lleis d'Eshnunna, 59 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 68).

21 Codi de Hammurabi, 137-141 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 107-108).

22 Lleis assíries, A27 i 37-38 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 163 i 166-167).

23 Lleis hitites, 26 i 31-33 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 220-221; cf. H.A. HOFFNER, *The Laws of the Hittites...*, pàg. 34-35 i 40-42).

24 Deut., XXIV, 1-4. Cf. Eclesiàstic, XXV,26. Així mateix la possibilitat es considera en els contractes matrimonials dels papirs arameus del segle v a. de C. procedents d'Elefantina: P. Aram., B2.4 i 6; B3.3 i 8; B6.1-4 (B. PORTEN i A. TARDENI, *Textbook of Aramaic Documents...*, II, pàg. 26-28, 30-33, 60-63, 78-83 i 132-140; cf. A. COWLEY, *Aramaic Papyri...*, 9, 15, 18, 36 i 46, pàg. 25-29, 44-50, 54-56, 131-132 i 150-152; I. KRAELING, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri...*, 2, 7 i 14, pàg. 140-150, 201-222 i 293-296; I. BLEIBERG, *Jewish Life in Ancient Egypt...*, pàg. 26-27).

25 G.A. BARTON, «Contracts», pàg. 270-271.

26 Cf. N.J. REICH, «A Demotic Divorce. Papyrus University Museum Jar 2, 800 d, 885 in Philadelphia», *Mizraim*, I, 1933, pàg. 135-139, esp. pàg. 136. Igualment aquesta possibilitat es considera en els contractes matrimonials, cf. doc. 18-19 (I. REVILLIOUT i A. EISENLOHR, *Corpus Papyrorum Aegypti*, I-3, pàg. 32-33).

Esposalles

Pel que fa a la institució de les esposalles, en el dret romà (en l'època clàssica) constituïen una simple promesa, privada de forma específica i amb efectes socials més que no pas jurídics,²⁷ raó per la qual en qualsevol moment es podien trencar lícitament.²⁸ Bona prova d'això és que la legislació d'August no equiparava la relació sexual de la promesa a l'adulteri, sinó a l'estupre— en igualtat amb la relació sexual de qualsevol altra ciutadana romana— i, per això, no comportava l'acusació *iure mariti vel patris*, sinó la *iure extranei*.²⁹

En canvi, en el dret oriental, les esposalles tenien un caràcter diferent. En el codi d'Ur-Nammu³⁰ o en el de Lipit-Ishtar,³¹ en les lleis d'Eshnunna,³² en el codi d'Hammurabi,³³ en les lleis neobabilòniques,³⁴ en les lleis assíries,³⁵ en les lleis hitites,³⁶ com també en les fonts hebraïques,³⁷ aquesta institució es trobava en connexió directa amb el sistema matrimonial, basat en la compravenda de la dona, que es reflectia en un contracte, com ja hem indicat. En aquest context, les esposalles eren un autèntic contracte preliminar, una mena de matrimoni inicial. De manera que, en el dret oriental la relació sexual amb una dona que ja estava afectada per un contracte nupcial apareix tipificada com un delicte d'adulteri, penat amb la mort.

27 *Dig.*, XXIII, 1,1. Bastava el simple consentiment per a constituir les esposalles, *Dig.*, XXIII, 1, 4 pr. i 7. I, el mateix que el matrimoni, es feien amb el consentiment dels contraents, *Dig.*, XXIII, 11-13.

28 *Dig.*, XXIII, 1, 6.

29 *Dig.*, XLVIII, 5, 14, 6.

30 Codi d'Ur-Nammu, 6, 8 i 15 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 17-18).

31 Codi de Lipit-Ishtar, 29 i 33 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 32-33).

32 Lleis d'Eshnunna, 17 i 25-26 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 61-63).

33 Codi d'Hammurabi, 155-156, 159-161 i 166 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 110-113).

34 Lleis neobabilòniques, 9 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 146-147).

35 Lleis assíries, A30-31 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 164-165).

36 Lleis hitites, 28-30 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 221; cf. H.A. HOFFNER, *The Laws of the Hittites...*, pàg. 37-40).

37 *Gen.*, XXIV, 15-67; XXIX, 15-21; XXXIV, 6-19; *Deut.*, XX, 7; XXII, 23; *Jutges*, XIV, 2-8; *Oseas*, III, 1-3. Contracte d'esposalles en paper arameu del segle v a. de C. procedent d'Elefantina: *P. Aram.*, B2.5 (B. PORTEN i A. TARDENI, *Textbook of Aramaic Documents...*, II, pàg. 29; cf. A. COWLEY, *Aramaic Papyri...*, 48, pàg. 153).

Dot

Així mateix, en el codi d'Ur-Nammu³⁸ o en el de Lipit-Ishtar,³⁹ en les lleis d'Eshnunna,⁴⁰ en el codi d'Hammurabi,⁴¹ en les lleis neobabilòniques,⁴² en les lleis assíries,⁴³ en les lleis hitites⁴⁴ i en les fonts hebraïques,⁴⁵ s'aprecia l'existència d'aportacions econòmiques, tant per l'espòs en benefici de la dona o la seua família, com pel pare de la muller: preu de la dona, donació nupcial, preu de virginitat i dot. I igualment, els documents egipcis —encara que una mica tardans— contenen esments de la donació nupcial concedida per l'espòs a la dona.⁴⁶

Tots aquests elements s'intercalen jurídicament amb l'existència del matrimoni, i constitueixen pertinences de l'esposa; més encara, es van establir normes que regulaven la restitució d'aquestes aportacions en cas de la ruptura del vincle conjugal. En canvi, un únic element apareix des d'antic en les fonts jurídiques i literàries romanes: el dot, és a dir, l'aportació a la família per de la dona, del seu *pater familias* o d'altra persona en lloc d'ells, amb la idea social de contribuir al sosteniment del matrimoni. Ara bé, aquesta aportació no era un requisit indispensable per a l'existència jurídica del matrimoni. Fins a tal punt va ser així, que el dot era propietat de l'espòs mentre durava el matrimoni.⁴⁷ I per això no hi havia al principi cap tipus d'acció dotal per a restituir a la dona el seu dot una vegada trencat el matrimoni; i és només en època avançada quan va quedar reconegut i tutelat el dret de l'esposa a recuperar el dot després de la dissolució del matrimoni. Així queda

38 Codi d'Ur-Nammu, 15 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 18).

39 Codi de Lipit-Ishtar, 21, 24, 29 i 32 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 30-32).

40 Lleis d'Eshnunna, 17-18 i 25-26 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 61-63).

41 Codi d'Hammurabi, 137-138, 149-150, 159-161, 162-164, 166-167, 171-176 i 183 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 107, 109, 111-116 i 118).

42 Lleis neobabilòniques, 8-13 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 146-148). En el contracte matrimonial pertanyent al regnat de Nabonid, al qual ja hem fet referència, s'aprecia l'existència d'un dot aportat pel pare de la núvia: G.A. BARTON, «Contracts», pàg. 270.

43 Lleis assíries, A29-31, 38-39, 43 i 45 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 163-165, 167 i 169-171).

44 Lleis hitites, 27-30 i 34-36 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 220-222; cf. H.A. HOFFNER, *The Laws of the Hittites...*, pàg. 36-40 i 42-44).

45 Gen., XXXIV, 12; Ex., XXII, 15-16; I Samuel, XVIII, 25. Així mateix en els contractes matrimonials dels papirs arameos del segle V a. de C. procedents d'Elefantina: P. Aram., B2.4 i 6; B3.3 i 8; B6.1-4 (B. PORTEN i A. TARDENI, *Textbook of Aramaic Documents...*, II, pàg. 26-28, 30-33, 60-63, 78-83 i 132-140; cf. A. COWLEY, *Aramaic Papyri...*, 9, 15, 18, 36 i 46, pàg. 25-29, 44-50, 54-56, 131-132 i 150-152; I. KRAELING, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri...*, 2, 7 i 14, pàg. 140-150, 201-222 i 293-296; I. BLEIBERG, *Jewish Life in Ancient Egypt...*, pàg. 26-27).

46 Doc. 18-19 (I. REVILLIOUT i A. EISENLOHR, *Corpus Papyrorum Aegypti*, 1-3, pàg. 32-33).

47 Gai, *Inst.*, III, 95a; *Epit.*, II, 9, 3; *Ulp.*, *Reg.*, VI, 1-2; *Dig.*, XXIII, 3, 1-3; XXIII, 3, 56, I i 75-76.

clarament de manifest en les *Nits àtiques* de Aulus Gel·li, que assenyala que durant gairebé cinc-cents anys des de la fundació de Roma no hi va haver ni *actiones* ni *cautiones* (ni disposicions legals ni garanties) en relació amb el dot de la dona, ni a Roma ni al Laci.⁴⁸

Hem de tenir en compte que la introducció dels *arrha sponsalia* i de la *donatio propter nuptias* —que es tornaven en cas de ruptura— va tenir lloc a partir del segle IV, i per influència oriental.

Condició social de la dona casada

Quant a la diferència respecte de la condició social de la dona casada entre orientals i romans, cal dir que:

Contràriament al dret romà —en què l'esposa era la companya de l'espòs, participava de la seua dignitat, del seu rang, dels seus honors i de la seua fortuna (la seua posició és per als juriconsults romans l'element objectiu del matrimoni: l'honor *matrimonii*)—, en els drets orientals, la dona era considerada, jurídicament parlant, un ésser inferior a l'home.

En alguns casos la seua situació, si més no en certs aspectes, era equiparable al d'una esclava. I encara que, per exemple en el dret babilònic, la dona, a diferència de la romana, no estava sotmesa a tutela i podia fer qualsevol tipus de negocis jurídics, la seua posició en la família era ben lluny de la romana i no assumia la qualitat de companya de l'espòs.

La condició de la dona a Egipte presenta en principi grans diferències, ja que no únicament podia dur a terme tot tipus d'actes jurídics, com en Babilònia, sinó que ocupava un important paper en la família durant l'època de l'Imperi Antic. I posteriorment sembla que fins i tot podia convertir-se en cap de família⁴⁹. Cal dir, però, que la manca de fonts jurídiques és pràcticament total fins a l'Imperi Nou, circumstància que posa qualsevol apreciació en quarantena. En qualsevol cas, en general s'aprecia que el paper social principal de la dona egípcia era bàsicament el d'esposa i mestressa de la casa.

Adopció

Si analitzem el sistema de l'adopció en els drets orientals, també ens trobem amb una notable disparitat respecte de l'esquema romà.

En els drets sumeri i babilònic, les diverses institucions que defineixen el terme que implica l'adopció s'inserien dins de la família domèstica i, per això, en els vincles de sang. Raons de tipus econòmic constitueixen la base de l'adopció en aquests

⁴⁸ Aul. Gel., *NA*, IV, 3, 1.

⁴⁹ Cf. per exemple, doc. 3 (I . REVILLOUT i A. EISENLOHR, *Corpus Papyrorum Aegypti*, I-I, Paris, 1885, pàg. 11-13).

drets. I en el cas d'adopció —com es desprèn del codi de Lipit-Ishtar⁵⁰, d'unisca Tablilla sumèria d'exercici de lleis (c . 1800 a. de C.)⁵¹ i del Compendi sumeri de prescripcions de lleis,⁵² de les lleis d'Eshnunna⁵³, del codi d'Hammurabi⁵⁴, com també de les lleis assíries—⁵⁵ l'adoptat sempre podia ser reclamat per la família pròpia o retornar voluntàriament a la casa paterna en determinats supòsits quan es tractava de salvaguardar l'interès patrimonial, que constituïa el fonament de la institució. Alguns contractes neobabilònics d'adopció, per exemple, del regnat de Nabonid, han arribat als nostres dies.⁵⁶

En les fonts hebraïques, en canvi, no apareix cap institució que pugui ser equiparable a l'adopció. Però, la importància que el dret hebreu atribueix a la institució del levirat —que servia per a possibilitar que el germà de l'espòs mort es casara amb la viuda i poguera procurar-li un hereu, de manera que el primer fill d'aquesta nova unió era considerat fill del primer marit—⁵⁷ justifica la inexistència d'una institució com l'adopció, la finalitat de la qual, procurar un hereu, podia satisfer-se mitjançant el levirat. Les lleis hitites tampoc esmenten l'adopció. Això és lògic si tenim en compte que, igual que els hebreus, els hitites comptaven amb una forma de levirat, que regulava l'ordre dels qui havien de casar-se amb la viuda: el germà del difunt, i si no n'hi havia, el pare o l'oncle.⁵⁸

Tampoc sembla que es donara l'adopció en l'antic dret egipci. Així es desprèn d'un document de la VI dinastia —la carta

50 Codi de Lipit-Ishtar, 20b-c (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 30).

51 Tablilla sumèria d'exercici de lleis, 4-6 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 44).

52 Compendi sumeri de prescripcions de lleis, IV, 25-30 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 50).

53 Lleis de Eshnunna, 32-35 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 64).

54 Codi de Hammurabi, 185-193 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 119-120). Contracte d'adopció: G.A. BARTON, "Contracts", pàg. 271-272.

55 Lleis assíries, A28 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, p. 163).

56 G.A. BARTON, «Contracts», pàg. 272-273.

57 Gen., XXXVIII, 8; Deut., XXV, 5-10; Rut, IV, 5-14 . Certament en un papir arameo del segle V a. de C. procedent d'Elefantina: *P. Aram.*, B3.9 (B. PORTEN i A. TARDENI, *Textbook of Aramaic Documents...*, II, pàg. 84-85; cf. I. KRAELING, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri...*, 8, pàg. 224-231), apareix un contracte d'adopció, de l'any 416 a. de C., però creiem que es tracta d'una clara influència del sistema egipci, doncs l'esquema del contracte resulta idèntic, sent una adopció mitjançant venda, cf. doc. 8 (I . REVILLIOUT i A . EISENLOHR, *Corpus Papyrorum Aegypti*, I-2, Paris, 1891, p . 24). En *P. Oxy.*, IX, 1206 (A.S . HUNT, *The Oxyrhynchus Papyri*, IX, London, 1912, pàg. 242-244), encara que en aquest cas no es tracta d'un esclau, també s'aprecien les mateixes especificacions. I, d'altra banda, es tracta d'una ficció jurídica per a, en realitat, alliberar a un esclau, doncs segurament el personatge que transfereix a l'esclau era el seu pare, havent-lo tingut amb el seu pròpia esclava, cf. E. KRAELING, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri...*, pàg. 224-225.

58 Lleis hitites, 193 (M.T. ROTH, *Law Collections...*, pàg. 236; cf. H.A. HOFFNER, *The Laws of the Hittites...*, pàg. 152).

d'Irti a Seankh-en-Ptah—, que mostra la impossibilitat de legitimar un fill natural o de fer partícip un estrany en la successió paterna en el cas que hi haja algun hereu legítim de la família, que en el cas que ens ocupa resultava ser un nebot.⁵⁹ Només, més tardanament, durant la XXVI dinastia (època saïta), una inscripció de Psammètic I (664-610) ens descobreix l'adopció de Nitocris, filla d'aquest rei (l'any novè del seu regnat), per Amenirdis, filla del seu predecessor Taharqa (690-664), per a ser la seua filla gran, tal com la filla de Taharqa va ser donada en adopció a Shepenupet, germana d'aquest.⁶⁰ De fet, Shepenupet, una germana de l'últim rei, Taharqa, era l'Esposa del Déu Amon de Tebes, cap del col·legi sacerdotal tebà, el qual gaudia d'una poderosa influència política. L'autoritat civil del nomo tebano o fins i tot de tot el Sud es mantenia, igual que en els últims anys del domini etiòpic, en mans de Mentuemhat. Però l'autoritat de l'Esposa del Déu Amón era superior. Shepenupet tenia amb ella, com filla adoptiva i hereva aparent, a la seua pròpia neboda, una filla de Taharqa cridada Amenirdis, la qual ostentava el títol de Adoradora del Déu i havia estat posada allí com directa successora en el lloc de l'Esposa del Déu Amón pel seu propi pare Taharqa. D'aquesta forma, Psamètic I no pretenia desplaçar ni A Shepenupet ni A Amenirdis, sinó únicament incardinar a Nitocris com la següent en la línia successòria, cercant així afeblir a l'autoritat civil de Tebas, el que li proporcionaria el domini efectiu de l'Alt Egipte i en definitiva la unió dels dos regnes⁶¹. Per tant, semblant adopció — igual que en el dret babilònic — tenia un caràcter fonamentalment patrimonial: es tractava de cercar successors. D'altra banda, les adoptades no semblen perdre els vincles que els unien amb la seua família natural, conservaven el seu nom i, al mateix temps que mantenien els seus drets a la successió paterna, adquirien també els mateixos drets a la successió del adoptante. En qualsevol cas, sembla que l'adopció en aquest període es realitzava mitjançant una ficció jurídica, sota l'aparença d'una venda de l'adoptat i les seues descendents al adoptante, com es desprèn d'un document de cap a l'any 536 a. de C.⁶²

59 A.H. GARDINER i K. SETHE, *Egyptian Letters to the Dead. Mainly from the Old and Middle Kingdoms*, London, 1928, pàg. 1-3 . Cf. J. PIRENNE, *Histoire d'Égypte, III, Bruxelles, 1935*, pàg. 365-369.

60 Estela de Nitocris, esp. ll. 2-7 (R.A. CAMINS, "The Nitocris Adoption Stela", *Journal of Egyptian Archaeology*, 50, 1964, pàg. 71-101, p. 74).

61 R.A. CAMINS, "The Nitocris Adoption Stela", esp. pàg. 78-79 i 97.

62 Doc. 8 (I . REVILLIOUT i A . EISENLOHR, *Corpus Papyrorum Aegypti*, 1-2, pàg. 24); doc. 42 (M. MALININE i J . PIRENNE, «Documents juridiques égyptiens (deuxième série)», *Archives d'Histoire de droit oriental*, 5, 1950-1951, pàg. 12-91, pàg. 76-77; també, pàg. 81). Cf. F. KOZMAN, «Les chrétiens d'Égypte ont-ils adopté et suivent-ils jusqu'à nos jours la législation justinienne ou uniquement le code théodosien connu sous le nom de coutumier syro-romain?», en *Acta Congressus Iuridici Internationalis VII saeculo a decretalibus Gregorii IX et XIV a codice Iustiniano promulgatis. Romae 12-17 novembris 1934*, II, Roma, 1935, pàg. 171-224, pàg. 194.

Així resulta obvia la diferència que hi ha amb el sistema adoptiu romà, en el qual es distingeixen dues institucions: l'*adoptio* i l'*adrogatio*. L'*adoptio* donava lloc a l'ingrés d'un estrany en el grup polític de la família, el qual quedava sotmès a la potestat del *pater familias*, de manera que es convertia en *filius familias* d'aquest.⁶³ Mitjançant l'*adrogatio*, un *pater familias* quedava sotmès a la potestat d'un altre *pater familias*, entrava a formar part de la nova família en qualitat de *filius familias* i lliurava així els *fili* i el patrimoni propis, de manera que la seua família s'extingia.⁶⁴ Així doncs, s'insereix en l'esquema de la família gentilícia, l'adopció romana no tenia res a veure amb l'adquisició respectiva de la qualitat de fill i de pare, basada en la unió de vincles de sang.

63 Gai, *Inst.*, I, 99 i 134; Ulp., *Reg.*, VIII, 3 i 5; *Dig.*, I, 7, 1 i 2 pr.; Aul. Gel., *NA*, V, 19, 1-3.

64 Gai, *Inst.*, I, 99 i 107; Ulp., *Reg.*, VIII, 3 i 8; *Dig.*, I, 7, 1, 2 pr. i 2, 2; Aul. Gel., *NA*, V, 19, 1-2, 4 i 8.

GRÈCIA: Sistema familiar

A Grècia, des de l'època homèrica, el *genos* no sembla haver tingut un paper fonamental en l'organització familiar. És possible que la seua importància es limitara a certs grups aristocràtics, però, per descomptat, era irrellevant en l'organització militar, el dret civil o la legislació penal arcaica. La llei de Dracó sobre l'homicidi no en feia cabal. De manera que la cohesió del grup familiar (*genos*) va deixar de ser la base essencial, i es va orientar cap a un règim de família restringida, que va constituir la cèl·lula bàsica. Aquesta es creava mitjançant el matrimoni, agrupava pares i fills, i s'hi associaven, a més, els esclaus. En definitiva, la base essencial del sistema familiar grec era la casa (*oikos*) o la llar (*hestia*).

En canvi, a Roma, com veurem més endavant, el sistema familiar mantindrà l'esquema gentilici.

Matrimoni

Quan s'analitza el dret hel·lènic es pot observar que el seu règim matrimonial tampoc no tenia res a veure amb el matrimoni romà. Encara que, el matrimoni era monogàmic,⁶⁵ igual que a Roma, no es troben paral·lels amb el matrimoni romà, a saber:

- a) Ni en l'antiga forma de matrimoni, consistent en una aparent compravenda de la dona, que contractava el futur espòs i el *kyrios* (pare o parent més proper), sense que fóra necessari el consentiment de la dona. El negoci jurídic es feia sempre entre el futur espòs i el *kyrios* de la dona, i es plasmava en el lliurament de regals,⁶⁶ els quals podrien representar una compravenda fictícia. S'ha manifestat, però, que, tant en els matrimonis dels poemes

⁶⁵ Eur., *Andr.*, 177-180; Hdt., II, 92, 1.

⁶⁶ Hom., *Il·l·tre.*, XVI, 178 i 190; XXII, 472; *Od.*, II, 52-54 i 205-207; VI, 159; VIII, 318-320; XI, 117 i 281-282; XIII, 378; XV, 18; XVI, 390-392; XIX, 528-529; XXI, 161-162.

homèrics com en tots els altres actes socials, tenia lloc un intercanvi de regals.⁶⁷ I, d'altra banda, es lliurava un dot, que es restituïa a la dissolució del matrimoni.⁶⁸

- b) Ni menys encara en el tipus de matrimoni per *engyesis*, que està previst, no solament en el dret àtic, sinó també en la majoria de les ciutats gregues.⁶⁹ En aquest cas, la conclusió del matrimoni, amb el lliurament efectiu de la núvia, apareixia necessàriament precedit d'un acte d'esposalles portat a terme entre el *kyrios* i el nuvi⁷⁰, amb la presència de testimonis⁷¹. En aquest mateix procés normalment s'estipulava el dot i les seues condicions⁷². Es tractava d'una promesa de matrimoni, que implicava una garantia (mitjançant contracte) donada pel futur espòs

67 Sobre aquest punt M.I. FINLEY, «Marriage, Sale and Gift in the Homeric World», *Revue Internationale d'Antiquité*, 3e série, 2, 1955, pàg. 167-194, ha posat de manifest que, ja que les societats tribals usualment utilitzen termes diferents per al matrimoni i per a la compravenda, caldria precisar que la pràctica de l'intercanvi de regals implica un model millor per a entendre el matrimoni.

68 Hom., *Il·l·lre.*, IX, 147-156 i 289-298; *Od.*, II, 132-133; VII, 313-314; XX, 341-344.

69 Encara que, respecte d'Esparta, Plutarc (*Lyc.*, XV, 3) fa referència al matrimoni per rapte, la veritat és que, tant a Esparta com en altres ciutats, la indubtable existència del dot (malgrat Plut., *Mor.*, 227F=*Apothegmata Laconica*, *Lyc.*, 15, que manté que Licurg va promulgar una llei per la qual les dones van ser donades en matrimoni sense un dot) revela que el matrimoni es resolva per un compromís previ entre dues famílies. D'altra banda, sembla que el matrimoni per *engyesis* no va experimentar modificacions a principis del període hel·lenístic en la Grècia pròpiament aquesta, com posa de manifest C. VATIN, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique* (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 216), Paris, 1970, pàg. 148-163, basant-se en Menandre i en certes inscripcions. En el cas concret dels documents de l'Egipte làgida, on certs canvis apareixen connotats, el fet podria tenir una explicació en la perspectiva de l'exemple de la família egípcia, encara que en formes que es mantenen en l'esquema del dret grec, com ha apuntat C. PRÉAUX, «Le statut de la femme à l'époque hellénistique, principalement en Égypte», en *Recueils de la Société Jean Bodin*, XI, Bruxelles, 1959, pàg. 127-175, p. 153 (cf. C. VATIN, *Recherches sur le mariage...*, pàg. 163-178; J. MADRZEJEWSKI, «La Structure juridique du mariage grec», en *Scritti in onore dignes Orsolina Montevocchi*, Bologna, 1981, pàg. 231-268, pàg. 247-258). Aquesta evolució de la institució matrimonial es pot igualment constatar en altres llocs de l'Orient grec (cf. C. VATIN, *Recherches sur le mariage...*, pàg. 178-180). I tot això comporta una evolució natural en tot l'espai hel·lenístic, que acabarà per possibilitar un canvi. És per aquesta raó pel que hem renunciat a tractar aquesta etapa històrica, igual que ens ha ocorregut respecte del matrimoni romà postclàssic, en el qual també l'evolució resulta manifesta. En tots dos casos, l'evolució va produir una clara distinció.

70 Dem., XXVII, 4-5; XXVIII, 15-16; XXIX, 47; XL, 19 i 26; XLI, 6 i 16; XLIV, 49; XLVI, 18; LVII, 41 i 54; LIX, 92 i 106; Iseu, II, 3-5; III, 4, 24-29, 36, 45 i 70; VI, 14; VIII, 19 i 29; IX, 29; Hiper., *Athenog.*, 16. Cf. Hdt., VI, 130, 2; Plut., *Alc.*, VIII, 3; Pòlux, III, 34..

71 Iseu, III, 25-26; Dem., XXX, 21; XLI, 6; LVII, 41. L'absència de testimonis invalidava la transacció, cf. Iseu, III, 18-20; Dem., XXX, 26.

72 Dem., XXVIII, 16; XXX, 18 i 21; XL, 19 i 26; XLI, 3 i 6; XLVI, 18; Iseu, II, 3-5; III, 28; Andoc., IV, 13; Plut., *Alc.*, VIII, 3.

al *kyrios* de la dona de tenir-la com a esposa legítima⁷³: la dona passava així de l'autoritat del *kyrios* a la del marit. Garantia que és totalment contrària a la concepció jurídica del matrimoni romà, basat en la voluntat d'unió, un element intencional que, d'altra banda, no necessitava un acte per a crear-lo ni tampoc perquè cessara.

- c) Ni en el denominat matrimoni per *epidikasia*. Una reivindicació de la dona a títol d'esposa, mitjançant una petició davant els tribunals per part d'un familiar, en la qual se sol·licitava l'acceptació com a espòs legítim d'una *epikleros* (filla transmissora d'herència quan no hi ha fills barons)⁷⁴. Es va establir aquest procediment perquè la dona mancava de la capacitat de disposar de la propietat, excepte a través d'un fill, de manera que la descendència masculina era necessària, i els parents estaven interessats en el matrimoni de la dona perquè els drets de la família no s'extingiren, raó per la qual aquesta modalitat matrimonial va quedar regulada en la legislació de Soló.⁷⁵

A Grècia, l'essència del matrimoni venia determinada per l'element material de la convivència. No era el consens, sinó la cohabitació —que es manifestava a través de la procreació dels fills—⁷⁶ el que constituïa el matrimoni,⁷⁷ de manera que amb aquesta s'iniciava i es dissolia quan s'interrompia, fóra mitjançant l'expulsió de l'esposa,⁷⁸ fóra per l'abandó de la llar per la

73 No volem deixar de constatar que E. CANTARELLA, «La *engye* primera e dopo la legislazione di Solone nel diritto matrimoniale attico», *Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche*, 98, 1964, pàg. 121-161, ha plantejat que aquest acte de esposalles era en origen solament una promesa de matrimoni, la qual va ser elevada al rang de condició de legitimitat del matrimoni exclusivament a partir de la legislació de Solón.

74 Dem., XLIII, 13, 16, 20 i 54-55; XLVI, 18 i 22-23; LVII, 41; Iseu, I, 39; III, 46-50, 64 i 74; VI, 14; X, 4-5; Andoc., I, 117-121; Lisias, XXXII, 4; Arist., *Ath. Pol.*, XLIII, 4. Cf. Hdt., VI, 57, 4; i igualment el procés general que es marca en el Codi de Gortyna, VII, 15-IX, 1 (R.F. WILLETS, *The Law Code of Gortyn* (Kadmos Supplement, I), Berlin, 1967, pàg. 45-47).

75 Plut., *Sol.*, XX, 2-3; Diod., XII, 18, 3.

76 Per això era costum que l'espòs, tant en ocasió del seu matrimoni com del naixement de descendència, oferira als membres de la seua fratria un sacrifici i un banquet nupcial, cf. Dem., XXXIX, 4 i 22; XL, 28; XLIII, 13; LVII, 54; Iseu, III, 30, 70, 73, 75-76 i 79; VII, 13 i 15; VIII, 18-20; Pòlux, VIII, 107 (cf. III, 42)..

77 Dem., XXVII, 45; LIX, 122 (cf. també, XXX, 26, 30 i 33-34); Iseu, II, 7; Pòlux, III, 44; Jenofonte, *Oec.*, VII, 10-15 i 18-19.

78 Dem., LIX, 82-84; Iseu, III, 35.

dona⁷⁹. Una qüestió diferent és que fóra usual per part de l'esposa registrar per escrit el divorci en presència de l'arcont⁸⁰, a fi d'establir l'obligació de l'espòs de retornar el dot. També era possible la dissolució del matrimoni per consentiment mutu entre els esposos, quan la dona era cedida a altre per a contraure noves núpcies⁸¹.

Altres institucions

Hi ha així mateix altres aspectes del sistema familiar que estableixen grans diferències entre els esquemes grec i romà.

Esposalles

En el dret de la Grècia clàssica, les esposalles eren un acord que precedia el matrimoni. No donaven lloc al matrimoni, però eren obligatoris. I es realitzaven mitjançant una transacció, conduïda en forma legal pel *kyrios* de la dona davant testimonis. Per tant, no es tractava d'un simple contracte d'esposalles, sinó, de fet, del primer acte del matrimoni. Així, igual que en el dret oriental, apareixien com un contracte preliminar i, per tant, molt diferents del sentit que els romans van donar als esposalles.

Dot

Referent a la propietat del dot durant el matrimoni, en el dret hel·lènic, des dels primers temps, la propietat dels béns dotals corresponia a l'esposa, de manera que l'espòs només tenia dret a l'usdefruit, de manera que sempre havia de ser restituïda quan s'acabava la relació matrimonial⁸².

En canvi, a Roma el dot pertanyia a l'espòs, com ja hem apuntat amb anterioritat.

Condició social de la dona casada

La condició social de la dona casada era, d'altra banda, diferent entre hel·lènics i romans. La dona hel·lènica, especialment a Atenes, encara que també en gran part del món grec, si no en la seua totalitat⁸³, va veure empitjorada la seua condició social en relació amb l'època cretenca o la micènica. Estava sotmesa durant tota la seua vida a l'autoritat del *kyrios*, el qual admi-

79 Iseu, III, 8, 35 i 78; Dem., XXX, 8 i 18; Plut., *Alc.*, VIII, 4.

80 Dem., XXX, 15, 17, 26 i 33; Iseu, III, 78; Andoc., IV, 14; Plut., *Alc.*, VIII, 5-6.

81 Iseu, II, 7-9; Dem., LVII, 41.

82 Iseu, II, 3-5 i 9; III, 8; VIII, 8; Dem., XXVII, 4-5, 13-17, 45 i 47; XXX, 8-9, 18-21 i 26; XLI, 5-6; XLV, 28; LIX, 52; Andoc., IV, 13-14; Lisies, XXXII, 6; Hiper., *Lycophron*, I, 13. Cf. Codi de Gortyna, II, 45-48 i III, 17-22 (R.F. WILLETS, *The Law Code of Gortyn*, pàg. 40-41).

83 Aquesta situació sembla que era una mica millor en les ciutats dòries, i sobretot en Esparta, com a conseqüència d'una educació comuna amb els barons (cf. Plut., *Lyc.*, XIV, 2; XV, 1; *Mor.*, 2271=*Apophthegmata Laconica, Lyc.*, 13), encara que la dona no ocupava oficialment cap lloc en la vida política.

nistrava els seus béns i defensava els seus interessos jurídicament (no podia concloure actes jurídics vàlids sense l'assistència de *la seua kyrios*). Vivia retirada en el gineceu, lloc al qual els homes no tenien accés. Es mantenia així en reclusió, mentre que en companyia d'altres dones (de vida més lliure) els homes assistien a les festes i als banquets. Per tant, encara que ocupava un lloc important en la vida familiar, la dona es trobava exclosa de protagonisme en qüestions socials, polítiques o econòmiques. Realment, en la societat hel·lènica, la dona era percebuda com una càrrega i mai com una companya. Just al contrari que a Roma, civilització en la qual la dona era la companya de l'espòs.

Adopció

L'estudi de l'adopció en el dret àtic (en el qual es regula aquesta) ha dut a diversos autors a considerar que tal institució no té res a veure amb l'adopció en el dret romà, ja que a Atenes tenia la seua raó d'ésser en motius d'interès divers: religiosos, polítics i sobretot patrimonials.⁸⁴ Això explica certs aspectes originals del dret atenès, com la possibilitat de l'adopció parcial o la revocació de l'adopció⁸⁵ o l'existència de normes que feien que l'adoptat tinguera la facultat o l'obligació de casar-se amb la filla de l'adoptant.⁸⁶

Així, en el dret grec, l'adopció no tenia com a finalitat fonamental, tal com en el dret romà, la creació d'una potestat paternal, que, per altra banda, no hi havia entre els grecs en el sentit que li donaven els romans. Sinó solament crear entre l'adoptant i l'adoptat un llaç de parentela que permetera la transmissió de la propietat familiar, que produïa els seus efectes al marge de la potestat paternal de l'adoptant sobre l'adoptat.

84 Dem., XXXIX, 4; XLI, 3 i 5; XLII, 21; XLIII, 11-13, 37, 77-78 i 81-82; XLIV, 19-26 i 41; Iseu, II, 11-16; V, 6; VI, 3 i 5-6; VII, 13-17 i 27-28; IX, 2; X, 4, 9 i 14; XI, 45 i 49; Plut., *Them.*, XXXII, 2; *Mor.*, 843A = *Vitae decem oratorum*, *Lyc.* Cf. Codi de Gortyna, X, 33-XI, 10 (R.F. WILLETTS, *The Law Code of Gortyn*, pàg. 48-49).

85 Dem., XLI, 5; XLIV, 19-26, 33 i 44; Iseu, VI, 44; IX, 33; X, 11. Cf. Codi de Gortyna, XI, 10-17 (R.F. WILLETTS, *The Law Code of Gortyn*, p. 49).

86 Dem., XLI, 3; Iseu, III, 69 i 72-73.

ROMA: Sistema familiar

Doncs bé, quan s'analitza, per contra, el dret familiar romà podem observar un fet absolutament distintiu, a saber, que la família quiritària es presenta, en l'origen, com un veritable grup polític, creat per raons d'ordre i defensa. I aquesta característica és el que fa que el sistema familiar romà siga molt diferent dels altres sistemes familiars de l'antiguitat.

En la família romana, totes les relacions jurídiques es fonamentaven exclusivament en estructures gentilícies, de manera que la família domèstica, basada en els vincles de sang, es movia dins de l'àmbit jurídic de la família gentilícia, per aquest motiu la seua importància en el dret romà potser era menor.

I, per això, la *patria potestas* constituïa un aspecte característic de la família romana.

Pàtria Potestas

La institució de la *patria potestas* romana era absolutament desconeguda en el dret babilònic, en l'hitita, en l'assiri, en l'hebreu o en l'egipci. I igualment ocorria, d'alguna manera, en el món hel·lènic. Bona prova d'això és que Gayo, que havia de conèixer els drets hel·lènics i, especialment, la legislació de Solón, ens presenta aquesta institució romana com única en el món. I no estableix cap paral·lel amb poblacions hel·lèniques, sinó només amb la nació dels gàlates⁸⁷.

Aquest mateix jurista, en les Institucions, defineix la *patria potestas* com *un ius proprium civium Romanorum*. Això no vol dir que en altres civilitzacions els pares no tingueren drets sobre els seus fills, sinó que la *patria potestas* romana era una institució peculiar, amb característiques i efectes diferents. Era una institució del *ius civile*, mentre que les potestats comunes i naturals, que tot progenitor té sobre la seua descendència, pertanyien al *ius gentium*. De fet, el poder del pare de família en els altres drets desapareixia o es temperava amb la majoria d'edat.

El contingut del dret de *patria potestas* era tan fort que se sol definir també com el domini quiritari sobre els fills. Les

⁸⁷ Gai, *Inst.*, I, 55 . Cf. Cèsar, *BG*, VI, 19, 3, que es refereix, no obstant això, a una institució similar dels gals.

seues característiques principals són: s'exercia sobre els *liberi* (descendents lliures) concebuts com a legítims, això és, procreats en *iustae nuptiae*⁸⁸; però, només sobre els descendents per línia de baró, fills i filles de l'*uxor*, néts i nétes tinguts d'un fill, besnéts i besnétes d'un nét, etc., encara que no els d'una filla, d'una néta, d'una bésneta, etc.,⁸⁹ i, encara que s'hagueren tingut per línia de baró, no estaven sota potestat els ja emancipats, doncs, malgrat ser sanguinis del *pater*, es trobaven exclosos de la família d'aquest;⁹⁰ sí que estaven, en canvi, sota potestat els adoptius.⁹¹ En el seu exercici jurídic la *patria potestas* era tan estricta com la *dominica potestas*⁹²; més fins i tot, ja que per a vendre un esclau n'hi havia prou amb una única *mancipatio* i per aquestam, el *pater* perdia la *dominica potestas*⁹³; en canvi, el *filius* venut dues vegades i manumès altres tantes encara no escapava a la *patria potestas*⁹⁴.

Altres institucions

Quan analitzàvem les diferències entre el dret romà i els drets d'Orient i Grècia ens hem referit a diferents institucions integrades en el dret familiar de Roma: les esposalles, el dot i l'adopció.

Però, estímem convenient dedicar una atenció més particularitzada, per les seues especials característiques, als elements originals que ofereix el matrimoni a Roma, segons la brillant tesi que va desenvolupar en les seues línies fonamentals el mestre E. Volterra, així com la relació entre matrimoni i *conventio in manum*, juntament amb una descripció del *conubium* i la condició social de la dona a Roma.

Matrimoni

La institució del matrimoni, fonament del sistema familiar, és un dels exemples més característics de l'autonomia de les insti-

88 Gai, *Inst.*, I, 55-56, 76 i 95; Ulp., *Reg.*, V, 1; *Dig.*, I, 6, 3.

89 *Dig.*, I, 6, 4; I, 7, 28.

90 Gai, *Inst.*, I, 127-130, 132 i 134; Ulp., *Reg.*, X, 1-5; *Dig.*, I, 6, 11.

91 Gai, *Inst.*, I, 97 i 107; *Dig.*, I, 6, 5.

92 *Dig.*, I, 6, 1, 1.

93 Gai, *Inst.*, I, 17. Cf. Ulp., *Reg.*, I, 6.

94 Gai, *Inst.*, I, 132 i 134; IV, 79; Ulp., *Reg.*, X, 1.

tucions romanes enfront dels seus equivalents en altres drets de l'Antiguitat. Era rigorosament monogàmic (ni tan sols es va considerar la necessitat de l'establiment del delict de bigàmia en el sistema penal).

No existeix cap constància que existira una compravenda de la dona. Respecte a això, hem de dir que de cap manera es pot considerar com a tal la *coemptio*, la qual era senzillament una forma d'adquisició de la *manus*. De fet, la *coemptio* es podia portar a terme amb independència del matrimoni, i així queda de manifest en les Institucions de Gai⁹⁵. Era una formalitat purament imaginària i, per això, la compravenda era així mateix imaginària.

En el dret romà no era necessari cap escrit per a atorgar validesa al matrimoni,⁹⁶ i així es dedueix de les fonts. I per la mateixa raó tampoc per a la seua dissolució mitjançant el divorci, que per la seua naturalesa no podia exigir formes, igual que no les exigiria el matrimoni.

Pel que pertoca al divorci, sembla que, des dels mateixos orígens de Roma, va ser possible a tenor del que manté Plutarc, en el sentit que Ròmul havia donat una norma especificant quan i per quina raó un espòs podia repudiar a la dona, a la qual, en canvi, se li prohibia abandonar el seu marit sota cap motiu.⁹⁷ Ara bé, a pesar d'aquest testimoniatge, la veritat és que la pràctica del divorci devia ser molt rara durant molt temps, fins a l'any 231 a. de C., data en què Espuri Carvilio Ruga va repudiar a la esposa, fet que es registra com el primer ocorregut a Roma⁹⁸. Encara que, en realitat, no va ser aquest el primer divorci;⁹⁹ i, de fet, caldria suposar que aquest cas va cridar l'atenció perquè era el primer divorci originat per l'esterilitat de l'esposa, o tal vegada la notorietat d'aquest divorci es va deure al fet que es amb aquest motiu es va plantejar la necessitat de pactar la devolució, en certs casos, del dot, cosa que no era costum fins a llavors.¹⁰⁰ Realment, tot indica que els divorcis

95 Gai, *Inst.*, I, 114-115.

96 *Dig.*, XX, 1, 4; XXII, 4, 4; XXXIX, 5, 31 pr. Cf. Quint., *Inst.*, V, 11, 32.

97 Plut., *Rom.*, XXII, 3.

98 Aul. Gel., *NA*, IV, 3, 1-2; XVII, 21, 44 . Cf. Val. Max., II, 1, 4; Dion. Hal., II, 25, 7; Plut., *Rom.*, XXXV (VI), 4; *Numa*, XXV (III), 13; *Mor.*, 267C i 278I=*Qaest. Rom.*, 14 i 59.

99 Cf. Val. Max., II, 9, 2 respecte a Lucio Annio, a qui els censors Marque Valerio Màxim i Cayo Juny Brut Bulbulco van despullar de la dignitat de senador perquè havia repudiat la seua esposa amb la qual s'havia casat, quan encara era donzella, sense haver demanat el seu parer a cap dels seus amics. Aquesta notícia ha de situar-se entorn de l'any 306 a. de C., que és el moment en el qual es connoten tots dos censors en Liv., IX, 43, 25.

100 Aul. Gel., *NA*, IV, 3, 2.

eren un fenomen molt poc freqüent, suposició que apareix confirmada en un text transmès per Ciceró: *Firmiter enim maiores nostri stabilia matrimonia esse voluerunt*.¹⁰¹ En qualsevol cas, posteriorment la pràctica del divorci va anar intensificant-se. I fins i tot les dones subjectes a la *manus* van poder divorciar-se i obligar a l'espòs a renunciar a aquesta potestat mitjançant l'acte de la *remancipatio*¹⁰² o de la *diffarreatio*.¹⁰³ Bastava una simple insinuació, un avis al cònjuge, l'abandó del domicili conjugal¹⁰⁴ o, el que és més cridaner, l'establiment d'una nova unió matrimonial,¹⁰⁵ perquè quedara legalitzada la separació dels esposos. I, si bé és cert que existien fórmules correntment utilitzades¹⁰⁶, no eren necessàries en absolut perquè el divorci tinguera validesa. I, encara que l'emperador August (27 a. de C-14) va establir en la seua reforma matrimonial una fórmula precisa referent al divorci —que consistia en la presència de set testimonis, ciutadans romans púbers, al costat d'un llibert de la part divorciant, que tenia la missió de transmetre a la part contrària la decisió de divorciar-se—¹⁰⁷, la veritat és que aquesta fórmula no sembla que fóra necessària per a la veritable dissolució del matrimoni, sinó que tenia la finalitat d'alliberar l'espòs de l'acusació de lenocini i de determinar exactament el moment en el qual l'acusació d'adulteri contra la dona (reservada durant dos mesos a l'espòs i al pare, i posteriorment a qualsevol persona) havia de ser efectuada. Naturalment, per a la mentalitat romana, establir penes contra els cònjuges que optaven pel divorci era inconcebible; hauria representat anar contra la seua llibertat. De manera que certes penes pecuniàries que es van establir no castigaven els cònjuges que es divorciaven ni tampoc estaven destinades a penar el divorci en si mateix, sinó que anaven dirigides contra el cònjuge que haguera donat un motiu justificat perquè es divorciaren d'ell i a favor del cònjuge innocent. I, en qualsevol cas, el matrimoni no podia perdurar després del divorci, ja que això significava el cessament de l'*affectio maritalis*.

101 Cic., *Rep.*, VI, 2, 2 . Cf. Sen., *Ben.*, III, 16, 2, que, a més, mostra la magnitud del canvi produït; també, *Laud. Tur.*, I, 27 (text complet en: *CIL*, VI, 1527, 31670 i 37053=ILS, 8393 i M. DURRY, *Éloge funèbre d'uneix matrone romaine*, Paris, 1950, pàg. 5-25); Tert., *Apol.*, VI, 6.

102 Gai, *Inst.*, I, 137 (cf. també, 137a). Cf. Festo, p. 342L, s.v. *Remancipatam*.

103 Cf. Festo, p. 65L, s.v. *Diffarreatio*.

104 *Dig.*, XXIII, 2, 33; XXIV, 1, 32, 13; XXIV, 1, 57 i 64 . Cf. Cic., *Top.*, IV, 19-20; Suet., *Calig.*, XXXVI, 2; Juv., *Sat.*, VI, 85-86 . La restitució del dot per l'espòs era la prova més concloent, *Dig.*, XXIII, 2, 33.

105 *Dig.*, XXIII, 2, 33. Cf. Juv., *Sat.*, X, 338-341; Tac., *Ann.*, XI, 27; Suet., *Claud.*, XXIX, 3; Dio Cass., LX, 31, 3.

106 *Dig.*, XXIV, 2, 2, 1. Cf. Plauto, *Amph.*, 928; *Cas.*, 210-212; Cic., *Phil.*, II, 28, 69; Juv. *Sat.*, VI, 146-148; Marcial, *Epigr.*, X, 41, 2; XI, 104, 1; Sen., *Suas.*, I, 6; *Controv.*, II, 5 . 9 (cf. també, I, 6, 5; Quint., *Decl. min.*, CCLXII, 6; Apul., *Met.*, V, 26, 6.

107 *Dig.*, XXIV, 1, 35 i 2, 9; XLVIII, 5, 44.

El fonament jurídic del matrimoni romà estava basat en l'*affectio maritalis*, en el mer consens efectiu i continu entre els cònjuges¹⁰⁸ (a més, òbviament, un matrimoni legítim implicava l'existència de tres requisits, a saber, la diversitat de sexe, haver arribat a la pubertat, i el consentiment mutu). I produïa el sorgiment del vincle, sense necessitat de cap altra cerimònia o formalitat. Això no vol dir òbviament que no existiren les celebracions prèvies (*sponsalia*), certes exterioritzacions (*festivitas nuptiarum*), o el lliurament d'un dot (*dos*). Per altra banda, el consentiment del *pater familias*, quan algun contraent no era *sui iuris*, només era necessari que es manifestara en el cas dels fills, mentre que bastava el no-dissentiment evident en el cas de les filles¹⁰⁹; i fins i tot, en època d'August, la *lex Iulia de maritandis ordinibus* va disposar que, en cas de negativa injustificada del *pater familias*, el contraent poguera recórrer davant el magistrat, com expressa Marcia¹¹⁰.

L'existència de la institució de l'*usus*, juntament amb la *usurpatio trinoctii* en la llei de la XII Taules, com a formes d'establiment de la *conventio in manum*, demostra que també llavors existia el matrimoni per simple consens. Les fonts jurídiques romanes són contundents a negar absolutament la necessitat d'un document o de qualsevol escrit per a la validesa del matrimoni.

Arribats a aquest punt escau preguntar-se el següent: si únicament la voluntat dels contraents (*affectio*) donava lloc i sostenia el matrimoni romà com s'inserien aquests esquemes matrimonials en el sistema gentilici romà? Doncs, a través d'altres institucions, a saber, la *conventio in manum* i el *conubium*, que regulaven l'entrada de l'esposa i de la descendència dins de la família.

Conventio in manum

E. Volterra va desenvolupar una teoria, amb la qual estem completament d'acord, que li va permetre demostrar la inexistència de dos tipus diferents de matrimoni entre els romans, a saber, *cum manu* i *sine manu*. Això ha posat de manifest que per a la mentalitat romana, el matrimoni i la *conventio in manum* eren coses molt diferents. Mitjançant el matrimoni es creava una unió conjugal amb la finalitat d'assegurar la procreació i l'educació dels fills, mentre que la *conventio in manum* tenia la finalitat d'afavorir l'entrada de la dona en un grup agnàtic, col·locant-la sota l'autoritat del cap d'aquest grup.

108 *Dig.*, XXIV, 1, 32, 13; XXXV, 1, 15; XXXIX, 5, 31 pr.; L, 17, 30. Cf. Quint., *Inst.*, V, 11, 32.

109 *Dig.*, XXIII, 2, 2.

110 *Dig.*, XXIII, 2, 19, encara que accepta els canvis elaborats en el text per P. MORIAUD, «Du consentement du père de famille au mariage en droit classique», en *Mélanges P.F. Girard. Études de droit romain dédiées à Me P.F. Girard Professeur de droit romain à l'Université de Paris à l'occasion du 60e anniversaire de sa naissance (26 octobre 1912)*, II, Paris, 1912, pàg. 291-308, pàg. 303.

Bé és cert que tot sembla indicar que probablement en un començament el matrimoni estiguera acompanyat, en la majoria de les ocasions, de la *conventio in manum*, tenint en compte la importància que mantenia el grup agnàtic en els primers segles de la història romana, però això no justifica, de cap manera, la identificació entre tots dos. Naturalment, en el cas que la dona optara per no establir la *conventio in manum*, simplement no passava a formar part integrant del grup agnàtic de l'espòs, i es mantenia dins de la seua família, de manera que seguia sota la potestat de la seua propi *pater familias*.

L'origen de la *conventio in manum*, i tot el que fa referència a les formes d'adquisició d'aquesta, es mantenen en la més profunda foscor, el que ha propiciat que les opinions que hi ha sobre aquest particular s'hagen polaritzat fins a l'extrem. I així, mentre que la majoria dels autors, si bé amb matisacions, consideren que la *confarreatio* es limitava exclusivament a la classe dels patricis, i no falta qui sosté que aquesta forma no estava reservada a aquesta classe.

Sobre la *coemptio*, alguns autors asseguren que va tenir el seu origen en l'existència en èpoques remotes d'una compravenda prèvia de l'esposa mitjançant una quantitat estipulada que el marit o la seua família pagaven escrupolosament. Un punt de vista que rebutgen alguns autors i sobre el qual altres manifesten els seus dubtes.¹¹¹ I quant a la seua utilització, enfront dels qui consideren que es va circumscriure a l'element plebeu, no falten els qui sostenen que es va estendre tant als patricis com als plebeus. Discrepàncies semblants observem quan valorem la forma de l'*usus*, que per a alguns se circumscriu a les dones *sui iuris*, mentre que uns altres defensen justament el contrari. Però, molt probablement, les postures més radicalitzades es refereixen a l'ordre d'aparició d'aquestes tres formes d'establiment de la *manus*. Encara que es va admetent la major antiguitat de la *confarreatio*, basant-se, en general, en Dionisi d'Halicarnàs amb referència a l'obra legislativa dels temps de Ròmul¹¹², algun autor estima que aquesta va ser l'última a aparèixer. I, pel que pertoca a les altres dues formes, això és, *coemptio* i *usus*, quasi tots els investigadors accepten l'anterioritat del *usus*, i fins i tot alguns d'ells van encara més lluny i afirmen que l'*usus* va ser la primera forma a aparèixer. Encara que hi ha també defensors de l'anterioritat de la *coemptio* sobre l'*usus*, i s'arriba fins i tot a sostenir que la *coemptio* va ser la forma més antiga d'establiment de la *manus*, no solament anterior

111 Resulta interessant el plantejament de G. MAC CORMACK, «*Coemptio and Marriage by Purchase*», *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romà*, 81, 1978, pàg. 179-199, que ha proposat el seu origen en l'existència, en els inicis de Roma, d'un sistema d'intercanvi de regals, com el que va posar de manifest M.I. Finley per a la Grècia dels poemes homèrics.

112 Dió. Hal., II, 25, 2-3.

a l'*usus* sinó també a la *confarreatio*. De qualsevol manera, totes les opinions a les quals hem fet al·lusió no passen de ser especulacions, malgrat que la majoria, per diferents motius, aconseguisquen passar la frontera del possible.

Ara bé, no hi ha cap dubte que a poc a poc la *conventio in manum* va anar perdent gran part de la importància que havia tingut, i que en l'època tardorepublicana i molt especialment durant el període imperial estava en franc declivi; caminava cap a la seua total desaparició, ja que havia deixat de ser interessant, particularment per a l'element femení, atès que la dona preferia mantenir-se sota la *potestas* del seu propi pare, l'autoritat del qual es trobava en aquells moments molt afeblida, abans que passara a dependre de la del seu espòs. La primera manifestació d'aquest fet (declivi de la *conventio in manum*) la constitueix la introducció de la *usurpatio trinoctii* que va quedar establida mitjançant una disposició de la llei de les XII Taules, com ens especifica el testimoniatge del jurisconsult Gai: *Itaque lege XII tabularum cautum est, ut si qua nollet eo manera in manum mariti convenire, ea quotannis trinoctio abesset atque eo manera <usum> cuiusque anni interromperet.*¹¹³ I això es troba donat suport també per Aulus Gel·li en la forma següent: *...non enim posse impleri trinoctium, quod abesse a viro usurpandi causa ex Duodecim Tabulis deberet...*¹¹⁴. Aquest procediment obrirà pas a la generalització en la societat romana de la contractació de matrimonis que no anaven acompanyats de la *conventio in manum*, sense que falten autors que advoquen per l'existència del denominat per ells matrimoni *sine manu* per a la classe plebea en època anterior. La desaparició definitiva de l'*usus*¹¹⁵ es produirà un poc després, ja que l'últim esment segur, dins d'un context, procedeix de Ciceró¹¹⁶, i que Gayo el dona com a definitivament desaparegut en la seua època¹¹⁷. Partint d'aquestes dades s'ha apuntat que la seua desaparició va haver de consumir-se completament entre l'època de Ciceró i el moment de la promulgació de la legislació matrimonial de l'emperador August. No obstant això, contra aquesta opinió, alguns autors han mantingut que l'*usus* es trobava encara en vigor l'any 57, basant-se en una referència sobre el matrimoni de qui va ser la dona de l'emperador Neró (54-68), Poppea Sabina, i el seu primer espòs el futur emperador Otó (69), que apareix consignada per l'historiador Tàcit i que

113 Gai, *Inst.*, I, 111.

114 Aul. Gel., *NA*, III, 2, 13.

115 Sobre el *usus*, cf. Gai, *Inst.*, I, 111; Boeci, *II in Cíc. Top.*, III, 14 (*PL*, LXIV, col. 1071B); Aul. Gel., *NA*, III, 2, 12-13; Macrob., *Sat.*, I, 3, 9; Serv., *In Verg. Georg.*, I, 31.

116 Cic., *Flac.*, XXXIV, 84.

117 Gai, *Inst.*, I, 111.

diu el següent: *...si ultra unam alteramque noctem attineretur, nuptam esse es dictitans nec posse matrimonium amittere [...]*.¹¹⁸ Segons aquest testimoniatge, Poppea estaria casada amb Marc Salvi Otó sense haver contractat la *conventio in manum* i no volia perdre els avantatges que li proporcionaria estar sota *la manus* del seu marit, cosa que encara no havia aconseguit. La *coemptio*¹¹⁹, encara que apareix esmentada per Gai com a forma encara en vigor en el seu temps,¹²⁰ el seu ús devia ser escàs, si tenim en compte que no apareix cap referència segura de la seua aplicació amb posterioritat a la continguda en *la Laudatio Turiae*, dels últims anys del segle I a. de C.¹²¹

I, pel que fa a la *confarreatio*,¹²² hem de dir que, encara que n'hi ha referències en Gai¹²³, Ulpia¹²⁴ i indirectament en una inscripció dels temps de l'emperador Còmmode (180-192), que esmenta *un sacerdos confarreationum et diffarreationum*¹²⁵, sembla necessari concloure que la seua utilització era summament escassa, ja que es circumscrivia particularment, segons esmenta Gai, als càrrecs religiosos més importants, com ara els sacerdots superiors (*flamines maiores*), és a dir, els de Júpiter (*Dials*), els de Mart (*Martiales*) i els de Quirí (*Quirinales*), així com el rei dels sacrificis (*rex sacrorum*), els quals solament podien ser designats d'entre aquells que havien nascut de núpcies concloses amb *la confarreatio*, i ells mateixos no podien exercir el seu sacerdoci sense haver complit el mateix requisit.¹²⁶ L'excepcionalitat de la forma explica l'existència de problemes a l'hora de buscar persones idònies per a ocupar aquests càrrecs. En aquest sentit tenim notícies del cas concret del *flamen Dialis*, de com en temps de l'emperador August va ser necessari un *senatus consultum* pel qual es permetia una certa llibertat per a la *flaminica Dialis*, a fi que únicament estiguera sotmesa a *la manus* del seu espòs pel que feia a les coses sagrades, mentre que respecte de les altres qüestions ella seria tractada jurídicament com si no haguera convingut subjectar-se a la

118 Tac., *Ann.*, XIII, 46.

119 Sobre la *coemptio*, cf. Gai, *Inst.*, I, 113 i 123; Boecio, *II in Cíc. Top.*, III, 14 (*PL*, LXIV, col. 1071B); Serv., *In Verg. Georg.*, I, 3; *In Verg. Aen.*, IV, 103; Isid., *Etym.*, V, 24, 26.

120 Gai, *Inst.*, I, 113-114.

121 *Laud. Tur.*, I, 14.

122 Sobre la *confarreatio*, cf. Gai, *Inst.*, I, 112; Ulp., *Reg.*, IX; Boecio, *II in Cíc. Top.*, III, 14 (*PL*, LXIV, col. 1071B); Serv., *In Verg. Georg.*, I, 31; *In Verg. Aen.*, IV, 103, 339 i 374; Plin., *NH*, XVIII, 3, 10; Dió. Hal., II, 25, 2-3; Festo, p. 3L, s.v. *Aqua et igni*; pàg. 79L, s.v. *Flammeo*.

123 Gai, *Inst.*, I, 112.

124 Ulp., *Reg.*, IX.

125 *CIL*, X, 6662=ILS, 1455.

126 Gai, *Inst.*, I, 112. Cf. Boecio, *II in Cíc. Top.*, III, 14 (*PL*, LXIV, col. 1071B).

manus: «Praeterea mulieres quae in manum conveniunt, in patris potestate esse desinunt. Sed confarreatis nuptiis de flaminica Diali senatusconsulto ex relatione) Maximi et Tuberonis cautum est, ut haec quod ad sacra tantum videatur in manu esse, quod vero ad ceteras causas proinde habeatur, atque si in manum non convenisset.»¹²⁷ Aquesta mesura es va veure reforçada, en temps de l'emperador Tiberi, mitjançant la promulgació d'una llei, com es desprèn de l'opinió manifestada per Tàcit: «... llata lex qua flaminica Dialis sacrorum causa in potestate viri, cetera promisco feminarum iure ageret»¹²⁸ Això, d'altra banda, demostra sense cap dubte com en aquesta època les dones es mostraven decididament contràries a acceptar la submissió a la *manus* dins del matrimoni.

Conubium

Per altra banda, per als romans el matrimoni esdevenia nul si no es complia l'existència dels tres elements bàsics, concretats en la diversitat de sexe, la pubertat i el consentiment mutu. Però, a aquests tres requisits era necessari unir altre més perquè el matrimoni tinguera efectes jurídics, especialment en el que fa referència a la descendència, a la qual els romans atribuïen una importància transcendental a l'hora de realitzar el matrimoni. Aquest requisit no era altre que el *conubium*, el qual feia el matrimoni legítim, *iustae nuptiae*. Quan faltava aquest requisit, segons ha mantingut E. Nardi, a parer nostre molt encertadament, el matrimoni era contrari a la legalitat, això és *iniustum*, ja que el matrimoni no existia des del punt de vista jurídic. Ara bé, no per això es pot parlar d'inexistència de matrimoni o simplement de nul·litat. N'hi havia prou que els contraents manifestaren el seu desig de restar units perquè existira el matrimoni.

En definitiva, en el dret romà clàssic hi havia un matrimoni si es complien uns determinats requisits, i el manteniment del vincle conjugal es fonamentava exclusivament en la permanència de l' *affectio maritalis* o l' *animus uxoris*, de manera que la inexistència del *conubium*, un requisit destinat a atorgar al matrimoni efectes jurídics, no implicava la nul·litat del matrimoni en si, sinó solament la il·legitimitat jurídica, circumstància que el convertia en *iniustum*. En aquest supòsit, els fills, com a il·legítims (*vulgo quaesiti, vulgo concepti, spurii*), no es trobaven subjectes a la *potestas* del *paterfamilias*, tenint en compte que, se'ls considerava fills de la mare, però la llei no els reconeixia pare algun, ja que aquest era incert; ara bé, el matrimoni com a tal no era nul. Dit en altres termes, una cosa era la mera unió matrimonial i una altra la capacitat jurídica per a contraure tal unió i que

¹²⁷ Gai, *Inst.*, I, 136.

¹²⁸ Tac., *Ann.*, IV, 16.

aquesta fóra legal, i això comportava la legitimitat de la descendència. Tots els textos apunten a una idea perfectament clara: el matrimoni, lligat com estava d'una manera nítida a l'*affectio maritalis* o l'*animus uxoris*, era el que el sostenia i li donava vida de forma constant, i es manifestava ja des del principi en el consentiment mutu a l'hora de contraure'l, no podia ser prohibit en cap cas. Quan una referència textual manté una prohibició pel que fa al matrimoni això implica únicament que no s'acceptava com una unió jurídicament legal. És a dir, no es podia prohibir el matrimoni, però sí el *conubium*, i amb això la possibilitat que els fills foren legítims.

De manera que, si hi havia *conubium*, la descendència era legítima,¹²⁹ de manera que s'imposava el *ius civile* i els fills seguien l'estatut jurídic del pare, passaven a formar part de la família paterna, i s'atribuïa al pare ciutadà romà, si era *sui iuris*, la *patria potestas* sobre ells (que es convertien igualment en els seus hereus, *sui heredes*) o al *pater familias*, en el cas que el pare fóra *filius familias*, encara que sense oblidar que a la mort o extinció jurídica d'aquest el pare es convertia en *sui iuris*, i adquia *ipso iure* la *patria potestas* sobre els seus fills; a més, els fills nascuts d'un matrimoni amb *conubium*, eren lliures de naixença i rebien el *status civitatis* que tenia el pare en el moment de la concepció; i així mateix, els era atribuït el patronímic, indicat amb *el praenomen* del pare, en genitiu, seguit de *filius*.

En canvi, si no hi havia *conubium*, els fills eren il·legítims¹³⁰ i s'imposava el *ius gentium*, segons el qual tenien el mateix estatut jurídic que tinguera la mare en el moment del deslliurament.

Condició social de la dona casada

En el dret romà la dona casada apareix considerada com la companya (*consors*) de l'espòs,¹³¹ conserva la posició social del marit i participa de la seua dignitat, del seu rang, dels seus honors i de la seua fortuna.¹³² La seua posició és per als juriconsults romans l'element objectiu del matrimoni: l'honor *matrimonii*.

De manera que, res no impedia la seua lliure participació en les més diverses activitats, raó per la qual la dona romana va ocupar sempre un lloc important en la vida social, ja que era normalment admesa en actes socials, com els banquets, i

¹²⁹ Gai, *Inst.*, I, 55-57; Ulp., *Reg.*, V, 1-3 i 8; *Dig.*, I, 5, 19.

¹³⁰ Gai, *Inst.*, I, 64; Ulp., *Reg.*, IV, 2; V, 8-9; *Dig.*, I, 5, 19 i 23-24.

¹³¹ *Dig.*, XXIII, 2, 1.

¹³² Cf. per exemple, *Dig.*, I, 9, 1, 1; I, 9, 8.

això especialment durant l'època tardorepublicana i imperial, quan les dones menjaven ja recolzades, exactament igual que els homes. Així mateix, era habitual la seua presència en espectacles, pels quals, segons sembla, estaven vivament interessades. És ben coneguda la importància dels *ludi* en la societat romana, i l'entusiasme que despertaven en totes les classes socials, especialment el circ, en què dones i homes ocupaven els mateixos seients. Una cosa que va acabar per no ocórrer en els teatres i amfiteatres, a causa de la mesura d'August, que va reservar per a les dones les últimes files al mateix temps que retardava l'hora de la seua entrada.¹³³

Pel que fa a qüestions religioses, les dones van mostrar un gran interès pels cultes orientals, que van experimentar un gran desenvolupament, i davant dels quals l'estat romà va poder oferir una resistència bastant feble. Certament la seua influència es va estendre a totes les classes de la societat; la llibertat que es respirava en aquestes religions devia ser un estímul per a aconseguir nous adeptes, especialment entre les dones, que es convertiran en els seus pilars més fermes. El fet que es veren tractades en aquests cultes al mateix nivell que els homes i admeses en tots els càrrecs, fins i tot en els superiors, devia contribuir força a l'enorme interès del sexe femení. Les fonts testimonien, així mateix, l'assiduitat de les dones romanes per a celebrar el dissabte del judaisme. Quant al cristianisme, tenim notícies de nombroses dones que participaven en el seu culte: entre els primers màrtirs el seu nombre era notable. No obstant això, està plenament constatat que durant els tres primers segles de l'Imperi, l'impacte del cristianisme sobre la classe aristocràtica va ser molt limitat.

En el pla cultural, sembla demostrat que les romanes no tenien tancat l'accés a la cultura; i, encara que menyspreades per alguns escriptors, les dones cultes semblen abundar, fins a cert punt. Tenim constància fins i tot de cert nombre de dones que, així semblen testificar-ho les fonts, caldria considerar dedicades a activitats de tipus intel·lectual; entre elles es poden esmentar algunes poetesses, biògrafes o fins i tot dones que van poder brillar en l'art de la oratòria. I, encara que els romans consideraven els estudis filosòfics fora de l'abast de les dones, certs escriptors les consideraven preparades per a l'estudi d'aquesta disciplina. La dona romana va mantenir una situació que es pot catalogar d'envejable. I, sobretot, des de la Baixa República va anar adquirint una considerable independència, com a conseqüència de l'afebliment progressiu dels vincles potestatus que anteriorment havien limitat les seues possibilitats d'acció. Paral·lelament la seua educació va anar fent-se més àmplia i profunda, i la seua participació en la societat que vivia va adquirir, a poc a poc, perspectives de desenvolupament més importants.

133 Suet, *Aug.*, XLIV, 2-3.

Encara que, per descomptat, les dones no podien exercir certes professions, de manera que es trobaven legalment incapacitades per a actuar com a banquers,¹³⁴ jutges, advocats o procuradors.¹³⁵ Aquestes prohibicions es basaven en la creença dels romans que certes ocupacions havien de ser ocupades exclusivament per homes; per raó d'aquests criteris s'impedia també a les dones la possibilitat de *intercedere pro aliis*, establida cap a mitjan el segle I pel *senatus consultum Velleianum*. La disposició prohibia a les dones que prengueren diners a préstec per a una altra persona o dur a efecte una *fideiussio*.¹³⁶ Però, aquestes limitacions no impedièn la participació femenina en totes les altres activitats.

La dona romana, ama dels seus propis assumptes, apareixia ocupant igualment activitats com a propietària, comerciant, industrial, o simplement com treballadora lliure guanyant la seua propi sosteniment.

I, per altra banda, a pesar de ser reconeguda com a ciutadana, mancava de drets polítics (fet usual en tot el context del món antic). No tenia accés a les magistratures ni al Senat ni podia votar en els comicis.¹³⁷ Ara bé, això no li impedia participar en la vida política a través del propi espòs, ja que podia intervenir en qualsevol aspecte en què el seu cònjuge estiguera involucrat. I la seua influència en tots els terrenys es va incrementar notablement des de l'època tardorepublicana, sense que decaiguera durant l'Imperi. Per descomptat, cal tenir en quanta que ens referim concretament a les dones de les classes altes, ja que el procés d'alliberament de les altres va ser considerablement lent pel que fa a les anteriors, sense comptar, a més, la poca documentació de què disposem sobre elles. És indubtable que la influència de la dona en la política estava en relació directa amb el poder que aconseguien els seus marits o altres parents barons. En la majoria dels casos guanyar-se l'amistat d'una dona era el camí més segur per a obtenir el favor d'un espòs influent, o promocionar-se prop de l'emperador; a més, el poder de la clientela resultava extraordinari i les mateixes dones avalaven i sustentaven el poder d'unes altres. A les províncies, les dones dels governadors —tenint en compte que hi havia molts casos de dones de governadors que acompanyaven els seus esposos al lloc del seu càrrec, ja que sembla que la prohibició d'anar amb ells al govern provincial degué quedar derogada després de les guerres civils— van tenir tant de poder que podia arribar a comparar-se amb el dels seus marits;

¹³⁴ *Dig.*, II, 13, 12.

¹³⁵ *Dig.*, L, 17, 2. Encara que podien ser testimonis en un judici (*Dig.*, XXVIII, 1, 20, 6), no podien actuar com a advocats. Aquesta prohibició no existia abans de mitjan del segle I a. de C., quan l'actitud d'una dona advocat, que es deia Carfania, va forçar el pretor urbà a privar totes les dones de la facultat de *postulare pro aliis* (*Dig.*, III, 1, 1, 5. Cf. *Val. Max.*, VIII, 3, 2, que la denomina Caya Afrania).

¹³⁶ *Paul.*, *Sent.*, II, 11, 1; *Dig.*, XII, 6, 40 pr.; XVI, 1, 1 pr. i 2, 1; XLVI, 1, 3.

¹³⁷ *Dig.*, L, 17, 2. Cf. així mateix, III, 1, 1, 5.

eixien escortades pel seu guàrdia personal, acompanyaven els seus esposos en les maniobres de les tropes, se sol·licitava la seua mediació davant d'aquests a l'hora d'aconseguir beneficis, i participaven activament en l'administració provincial. Les proves de la intervenció de les dones en el govern provincial ens les proporcionen: el discurs que Aulus Cecina Sever va pronunciar davant del Senat l'any 21 contra les activitats de les dones dels governadors de les províncies, en què proposava, a més, que es prohibira a qualsevol magistrat encarregat d'una província fer-se acompanyar de la seua esposa,¹³⁸ i la proposició de Marc Valeri Cota Messalí en l'any 24, perquè s'establira, mitjançant un *senatus consultum*, que els governadors pogueren ser castigats per les malvestats fetes per les seues esposes.¹³⁹ Sabem, d'altra banda, que, a Pompeia, les dones, com que no podien participar en les eleccions, donaven suport i promocionaven les campanyes electorals dels seus candidats predilectes, com es constata en un gran nombre d'inscripcions oposades¹⁴⁰.

Des del segle II a. de C. van tenir lloc uns canvis que van acabar esquarterant el sistema social romà predominant fins llavors. La subordinació estricta de l'esposa al marit, sota el qual hi havia la seua *manus*,¹⁴¹ havia caigut en un declivi tan evident que pràcticament es pot considerar en trànsit de desaparició. L'increment de la contractació de matrimonis sense establir la *conventio in manum* donarà lloc a modificacions en tot el que tenia a veure amb la capacitat de disposició sobre el patrimoni que pertanyia a la dona. La permanència d'aquesta en la seua pròpia família, sense passar a la del marit, comportarà si la necessitat d'una separació dels béns pertanyents a tots dos. Així, la dona casada mantindrà un patrimoni propi, fora de l'abast de l'espòs, impossibilitat legalment per a fer-ne ús. Quant a la seua composició, aquest patrimoni femení agrupava el que els juristes coneixen amb el nom de *res extra dotem*, que administrava la mateixa ama, directament o a través d'una persona de la seua confiança que, algunes vegades, resultava ser el seu espòs.

L'any 169 a. de C. es va aprovar la *lex Voconia de mulierum hereditatibus*, plebiscit proposat pel tribú de la plebs Quint Voconi Saxa, dirigit contra la creixent independència de les dones i defensat obertament per Cató. Prohibia que les dones foren

138 Tac., *Ann.*, III, 33.

139 Tac., *Ann.*, IV, 20.

140 *CIL*, IV, 171(=*ILS*, 6431a), 368, 1168, 3479, 3678(=3294 i *ILS*, 6414), 3683, 3746, 6610, 7167, 7288, 7291, 7295 . 7464, 7469, 7669 i 7749.

141 Gai, *Inst.*, I, 109-114 i 115b; II, 159.

instituídes hereves pels ciutadans que, en l'últim cens, es trobaren compresos en la primera de les classes.¹⁴² Aquesta mesura va perdre a poc a poc la seua significació, especialment durant el període imperial —ja en temps de l'emperador Calígula (37-41) es pot presumir que havia començat a deixar d'aplicar-se— com a conseqüència, d'una banda de la caiguda en desús de la pràctica del cens en aquest període, i per altra, del considerable desenvolupament que tindrà el costum de llegar per mitjà de *fideicommissa*¹⁴³. Així doncs, una dona tenia totes les facultats per a heretar la totalitat de les riqueses pertanyents a altra persona per grans que aquestes foren.

I, al costat de la llibertat de la dona per a disposar dels seus béns, ens trobem, des de l'època tardorepublicana, amb una altra característica que li permetrà també maneig un més fàcil i lliure de l'administració dels béns inclosos en el seu patrimoni: ens referim a la progressiva debilitació de la *tutela mulieris*. Originàriament, aquesta tenia la seua raó de ser en la idea primitiva de l'ordenament familiar, que tenia com a fonament l'autoritat completa del *pater familias* sobre tots els membres del grup. D'aquesta manera, la dona, per trobar-se exclosa de la *potestas* i tenir el seu camp d'acció limitat al si de la família, havia d'estar sempre sotmesa a la *potestas*, a la *manus* o a la *tutela* del sexe,¹⁴⁴ situació que comportava que foren altres persones les que, en definitiva, gestionaren els seus béns i en disposaren. De manera que la tutela *mulieris* resultava un mitjà per a suplir la *potestas* del *pater familias* o la *manus* del marit sobre la dona mitjançant els agnats. Però, l'aparició d'una nova forma de tutela, que rebia el nom de tutela *dativa*, va afavorir un canvi molt important en el sistema: a Roma el pretor i la majoria dels tribuns de la plebs assignaven tutor en virtut de la *lex Atilia*, i a les províncies aquesta facultat corresponia al governador en virtut de la *lex Iulia et Titia*.¹⁴⁵ Encara que —segurament amb posterioritat a aquesta última llei, seguint el principi que va inspirar una disposició legal, en el sentit que el nomenament de tutor no era propi de l'*imperium* ni de la

142 Gai, *Inst.*, II, 274.

143 Gai, *Inst.*, II, 286 i 286a.

144 Gai, *Inst.*, I, 144, 190 i 192-193; Ulp., *Reg.*, XI, 1, 25 i 27 . Cf. Cic., *Mur.*, XII, 27; Flac., XXXIV, 84; XXXV, 86; Caecin., XXV, 72-73.

145 Gai, *Inst.*, I, 185, 195 i 195b-c; Ulp., *Reg.*, XI, 18; Dig., XXVI, 5, 1 pr. i 2; XLVI, 6, 7. *Datio tutoris ex lege Iulia et Titia* en: P. Oxy., IV, 702 i FIRA, III, 24 i 25 (B.P. GRENFELL i A.S. HUNT, *The Oxyrhynchus Papyri*, IV, LondRES, 1904, pàg. 196-197; V. ARANGIO-RUIZ, *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*, III. *Negotia*, Firenze, 1943, pàg. 66-69). La *lex Atilia* és atribuïda al tribú de la plebs Luci Atili Règul i, encara que no es coneix la data exacta que es va promulgar, sembla segur que no va poder ser posterior a l'any 186 a. de C., quan Fecènia Hispala, que va denunciar la conjura de les bacanals, va declarar haver-se fet nomenar un tutor per mitjà del pretor i els tribuns (Liv., XXXIX, 9, 7) ni anterior al 367 a. de C. que es va crear la pretura. La *lex Iulia et Titia* probablement seria de l'any 31 a. de C., confirmada pel futur emperador August, en el seu tercer consulat, i per Marc Tici, cònsol sufecte de maig a octubre d'aquell any.

jurisdicció, sinó que solament competia a aquell a qui la llei, el senatconsult o el príncep li l'havia concedit personalment—¹⁴⁶ també va ser atorgat el mateix dret a tots els magistrats municipals en les seues ciutats i territoris d'aquestes, i fins i tot, quan faltaven els que tenien l'atribució de donar tutors, s'autoritzava als decurions a exercir aquesta funció, sempre que es decidira per majoria.¹⁴⁷ Paral·lelament es va anar admetent en la pràctica que l'espòs, en el seu testament, atorgara a la dona la facultat de triar el seu tutor. La *tutoris optio* va oferir la possibilitat de triar el tutor,¹⁴⁸ elecció que permetia a la dona poder-se alliberar de la tutela legítima dels agnats, que sempre podia recaure sobre ella. I la mateixa jurisprudència, prenent com a model la tutela dels patrons sobre els seus lliberts, va propiciar un recurs per a arribar al mateix resultat: la *coemptio tutelae evitandae causa*. Es tractava d'una ficció jurídica, ja que hi havia una venda imaginària o simbòlica feta per la dona per a aconseguir alliberar-se d'un tutor molest. La fórmula ens ha sigut transmesa per Gai, el qual manifesta que la dona que volia depositar els seus tutors i adquirir-ne un altre, efectuava la *coemptio* amb la *auctoritas* dels seus tutors, i després el comprador (*coemptionator*) la remanipava a aquell que ella triara, el qual al seu torn, la manumetia per la *vindicta*; llavors començava a tenir per tutor el que l'havia manumesa, denominat *tutor fiduciari*: «...si qua velit quos habet tutores deponere et alium nancisci, illis auctoribus coemptionem facit; deinde a coemptionatore remanipata ei cui ipsa velit, et ab eo vindicta manumissa incipit eum habere tutorem, <a> quo manumissa est; qui tutor fiduciarius dicitur...»¹⁴⁹ Certament, el consentiment del tutor perquè la dona poguera fer la *coemptio* se salvava, en general, mitjançant un pagament. I potser es va arbitrar aquest sistema perquè no semblava lògic que algunes dones tingueren dret a triar tutor per via del seu propi espòs, que havia sigut més condescendent amb elles, i d'altres no.

En qualsevol cas, des de llavors, la tutela *mulieris* no serà obstacle per a la lliure disposició dels béns per part de la dona, ja que ella podia administrar-los, i la funció del tutor consistia simplement a interposar la seua *auctoritas* quan es considerava

¹⁴⁶ *Dig.*, XXVI, 1, 6, 2.

¹⁴⁷ *Dig.*, XXVI, 5, 3 i 19. Cf. *Lex Ursonensis*, 109; *Lex Salpensana*, 29; *Lex Irnitana*, 29. L'elaboració material de la primera d'aquestes lleis, és a dir, la d'Urso, pot circumscriure's al període que hi ha entre aproximadament el 20/17 a. de C. i el 24 d. de C., segons manté en la seua recent i excel·lent contribució A. CAVALLS RUFINO, *El nuevo bronce de Osuna y la política colonizadora romana*, Universitat de Sevilla, 2006, pàg. 408. I naturalment és de sobres conegut que les altres dues lleis, la de Salpensa i la d'Irni, es van produir en el regnat de Domicià.

¹⁴⁸ Gai, *Inst.*, I, 150-154. Cf. Liv., XXXIX, 19, 5; *Lex Salpensana*, 22; *Lex Irnitana*, 22.

¹⁴⁹ Gai, *Inst.*, I, 115; cf. així mateix, I, 114, 166, 166a i 195a.

que una transacció podia tenir efectes nocius o adversos per a la propietat de la dona, que, d'altra banda, en altres aspectes podia fins i tot forçar el tutor a donar la seua *auctoritas* contra la seua pròpia voluntat.¹⁵⁰ Les lleis matrimonials d'August van alliberar directament de la *tutela mulieris*, mitjançant el *ius liberorum*,¹⁵¹ i posteriorment l'emperador Claudi (41-54) va promulgar una disposició que posava fi definitivament a la tutela legítima dels agnats.¹⁵² Així mateix, les lleis matrimonials d'August van afavorir l'alliberament de qualsevol dona que haguera donat a llum tres fills, i que seria *ingenua*, de les incapacitats instituïdes per la *lex Voconia*, tenint en compte que aquesta llei, encara que esquivada de múltiples maneres, no havia sigut de cap manera abrogada, com prova Dió Cassi.¹⁵³

I, per altra banda, l'increment del nombre dels divorcis va promoure l'establiment de l'obligació de restituir el dot en cas de ruptura del vincle matrimonial, o fins i tot, per defunció de l'esposa. D'aquesta manera, naixeran les *cautiones rei uxoriae*, que consistien en una estipulació prèvia a l'hora de la constitució del dot, en la qual, entre altres qüestions, s'acordava la devolució dels béns dotals pel marit¹⁵⁴. No obstant això, és necessari precisar que, a pesar d'aquestes novetats clarament favorables a la dona, durant el període republicà es va mantenir l'antiga concepció del dot com una aportació al marit o al seu *paterfamilias*, subjecta només eventualment a restitució. Un pas endavant menarà a la creació de l'*actio rei uxoriae*, mitjançant la qual la dona o el seu *paterfamilias*, quan no era *sui iuris*, podien sol·licitar la restitució dotal, encara que no s'haguera estipulat prèviament.¹⁵⁵

Així mateix volem posar l'èmfasi en un fet molt cridaner: va ser la pròpia jurisprudència romana la que va propiciar moltes de

150 Gai, *Inst.*, I, 190 . Encara que sempre excloent els tutors de la denominada tutela legítima, Gai, *Inst.*, II, 122.

151 Gai, *Inst.*, I, 145 i 194; III, 44; Ulp., *Reg.*, XXIX, 3. A més, pel mateix principi, les dones eren cridades al testament dels liberts, cf. Ulp., *Reg.*, XXIX, 6-7; Gai, *Inst.*, III, 46-50. I, d'altra banda, el *senatus-consultum Tertullianum*, en temps de l'emperador Adrià (117-138), va permetre a les mares heretar als seus fills a títol legítim, encara que exclusivament en el cas en el qual ells no hagueren atorgat un testament ni deixaren descendents, i naturalment després del pare i dels germans consaguinis, cf. Ulp., *Reg.*, XXVI, 8; *Dig.*, XXXVIII, 17, esp. 2 pr., 1-6 i 15-16.

152 Gai, *Inst.*, I, 157 i 171; Ulp., *Reg.*, XI, 8.

153 Cass. Dió, LVI, 10, 2.

154 Aul. Gel., *NA*, IV, 3, 2; Ulp., *Reg.*, VI, 5; *Dig.*, esp. XXIII, 3, 21, 23 i 75; XXIII, 4, 1, 1; XXIII, 4, 3, 9, 14, 17, 19, 23, 26 pr. i 26, 2; XXIV, 3, 2 pr. i 1; XXIV, 3, 66, 2 i 4.

155 Ulp., *Reg.*, VI, 6; *Dig.*, esp. XXIII, 3, 24, 42, 52 i 73 pr.; XXIII, 5, 18 pr.; XXIV, 3, 2 pr., 1 i 2; XXIV, 3, 66 pr. i 2; Val. Max., VIII, 2, 3; Boecio, *VAIG VEURE in Cíc. Top.*, XVII, 65 (*PL*, LXIV, col. I 158B).

les solucions que afavorien la condició de la dona romana. Molt probablement això va ser així perquè a Roma eren conscients que en molts aspectes del dret era pitjor la condició de les dones que la dels homes, com indica expressament Papinià: «In multis iuris nostris articulis deterior est conditio feminarum quam masculorum». ¹⁵⁶

En definitiva, especialment des de la Baixa República les dones prenen part activa en les activitats socials més diverses. Com ja hem indicat, no era estranya la seua presència en els banquetes, al costat dels homes, en els espectacles, cridant o apostant com ells, i en qualsevol altre esdeveniment. Però, a més, la seua influència, si bé en aquest cas de manera indirecta, era evident en el terreny polític; i per descomptat en el terreny econòmic gaudien de llibertat d'acció pel que fa al seu patrimoni i a la gestió dels seus negocis. La no-contractació de *conventio in manum* en el matrimoni —que mantenia la dona dins de la seua família sense passar a la del seu espòs, com succeïa abans, o si era *sui iuris* únicament mantenint-se subjecta a les escasses traves que ara podia ocasionar-li l'autoritat d'un tutor— proporcionarà a la dona la possibilitat de trobar-se en peu d'igualtat amb el marit, com a conseqüència de la seua independència econòmica. Unit a això, la caiguda de la *tutela mulieris* i l'escassa eficàcia de la *lex Voconia* pel desús del cens i les facilitats per a eludir-la, particularment mitjançant els *fideicommissa*, seran les bases d'aquest alliberament de la dona. L'esposa dotada que dominava el seu marit és un tòpic massa eloqüent en les fonts. En aquestes condicions, no resulta exagerat concloure que, a Roma, la dona casada va poder gaudir d'una llibertat molt superior a la que tenien les dones de les altres civilitzacions del món antic.

156 *Dig.*, I, 5, 9.

BIBLIOGRAFIA

Una bibliografia que involucrara tots els problemes considerats en aquest treball seria excessiva. Per això, adjuntem únicament una mostra merament orientativa.

- BALSDON, J.P.V.D., *Roman Women. Their History and Habits*, Londres, 1962.
- BURCK, E., *Die Frau in der griechisch-römischen Antike*, Munic, 1969.
- CANTARELLA, E., *Pandora's Daughters. The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*, Baltimore-Londres, 1987.
- CARDASCIA, G., "Le statut de la femme dans les droits cunéiformes", en *Recueils de la Société Jean Bodin*, XI, Bruxelles, 1959, pàg. 79-94.
- CASTILLO, A. DEL, "El papel económico de las mujeres en el Alto Imperio Romano", *Revista Internacional de Sociología*, 32, 1974, pàg. 59-76., *La emancipación de la mujer romana en el siglo I d.C.*, Universidad de Granada, 1976., "Sobre las formas de adquisición de la *manus* en el matrimonio", *Anuario de Estudios Sociales y Jurídicos*, 6, 1977, pàg. 359-365., "The position of women in the Augustan age", *Liverpool Classical Monthly*, 2, 1977, pàg. 167-173., "Apuntes sobre la situación de la mujer en la Roma imperial", *Latomus*, 38, 1979, pàg. 173-187., "La participación femenina en los banquetes y espectáculos romanos como muestra de su actividad social en la obra de Ovidio", *Analecta Malacitana*, 4, 1981, pàg. 401-405., "Ovid on Women Society", *Mosaic*, 12, 1981, pàg. 186-191., "Los impedimentos para el matrimonio con paganos en el Concilio de Elbira", *Hispania*, 42, 1982, pàg. 329-339., "El sistema legislativo como elemento fundamental para el desarrollo femenino en el mundo romano", en *La mujer en el mundo antiguo. Actas de las Quintas Jornadas de investigación interdisciplinaria*, Universidad Autónoma de Madrid, 1986, pàg. 183-193., "La situación de la mujer en la Roma imperial", en J.M. Roldán, J.M. Blázquez y A. del Castillo, *Historia de Roma*, II. *El Imperio romano*, Madrid, 1989, pàg. 350-358., "Legislación romana y liberación femenina: una relación inconsciente", *Lucentum*, 7-8, 1988-89, pàg. 161-169., "Reflexiones en torno a la concesión del *conubium* entre libres de nacimiento y libertos", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 3e série, 41, 1994, pàg. 179-205., "Notas sobre los privilegios concedidos a Publio Ebucio y Fecenia Hispala", *L'Antiquité Classique*, 65, 1996, pàg. 71-80., "En torno a la problemática sobre la condición jurídica de Cynthia, musa de Propercio", en J.M. Nieto Ibáñez, *Estudios sobre la mujer en la cultura griega y latina*, Universitat de Lleó, 2005, pàg. 179-191.
- CORBETT, P.E., *The Roman Law of Marriage*, Oxford, 1930.
- GARCÍA GARRIDO, M., *Ius Vxorium. El régimen patromonial de la mujer casada en el derecho romano*, Roma-Madrid, 1958.
- GARDNER, J.F., *Women in Roman Law and Society*, London, 1986.
- GAUDEMET, J., "La conclusion des fiançailles à Rome à l'époque pré-classique", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 1, 1948, pàg. 79-94 (reimp. en *Études de droit romain*, III. *Vie familiale et vie sociale*, Università di Camerino, 1979, pàg. 3-20), "Justum Matrimonium", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 2, 1949 (Mélanges Fernand de Visscher, I), pàg. 309-366 (reimp. en *Études de droit romain*, III, pàg. 103-162), "Observations sur la manus", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 2e série, 2, 1953, pàg. 323-353 (reimp. en *Études de droit romain*, III, pàg. 191-223), "Originalité et destin du mariage romain", en *L'Europe e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker*, II, Milano, 1954, pàg. 513-557 (reimp. en *Études de droit romain*, III, pàg. 55-101), "L'originalité des fiançailles romaines", *Iura*, 6, 1955, pàg. 47-77 (reimp. en *Études de droit romain*, III, pàg.21-53),

- “Le statut de la femme dans l’Empire romain”, en *Recueils de la Société Jean Bodin*, XI, Bruxelles, 1959, pàg. 191-222 (reimp. en *Études de droit romain*, III, pàg. 225-258), *Institutions de l’Antiquité*, Paris, 1967.
- GRIMAL, P., *Histoire mondiale de la femme*, I. *Préhistoire et Antiquité*, Paris, 1965.
- HARRISON, A.R.W., *The Law of Athens. The Family and Property*, Oxford, 1968.
- HERRMANN, C., *Le rôle judiciaire et politique des femmes sous la République romaine* (Coll. Latomus, LXVII), Bruxelles, 1964.
- KLIMA, J., “Le statut de la femme à Ugarit d’après les textes accadiens de Ras-Shamra”, en *Recueils de la Société Jean Bodin*, XI, Bruxelles, 1959, pàg. 95-105.
- LACEY, W.K., *The Family in Classical Greece*, Londres, 1968.
- NARDI, E., “Sui divieti matrimoniali delle leggi augustee”, *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 7, 1941, pàg. 112-146.
- NÚÑEZ PAZ, M.I., *Consentimiento matrimonial y divorcio en Roma*, Universidad de Salamanca, 1988.
- ORESTANO, R., “La struttura giuridica del matrimonio romano del diritto classico al diritto giustiniano”, *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano*, 47, 1940, pàg. 154-402; 48, 1941, pàg. 88-133; 55-56, 1952, pàg. 185-395.
- PICINELLI, F., “La evoluzione storico-giuridica del divorzio in Roma da Romolo ad Augusto”, *Archivio Giuridico*, 34, 1885, pàg. 424-472.
- PIRENNE, J., *Histoire des institutions et du droit privé de l’Ancienne Égypte*, Bruxelles, 1932-1935, 3 vols., “Le statut de la femme dans l’ancienne Égypte”, en *Recueils de la Société Jean Bodin*, XI, Bruxelles, 1959, pàg. 63-77., “Le statut de la femme dans la civilisation hébraïque”, en *Recueils de la Société Jean Bodin*, XI, Bruxelles, 1959, pàg. 107-126.
- ROBLEDA, O., *El matrimonio en derecho romano. Esencia, requisitos de validez, efectos, disolubilidad*, Roma, 1970.
- SCHULZ, F., *Classical Roman Law*, Oxford, 1951.
- SELTMAN, C., *Women in Antiquity*, Londres-New York, 1956.
- VILLERS, R., “Le statut de la femme à Rome jusqu’à la fin de la République”, en *Recueils de la Société Jean Bodin*, XI, Bruxelles, 1959, pàg. 177-189.
- VOLTERRA, E., “Ricerche intorno agli sponsali in diritto romano”, *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano*, 40, 1932, pàg. 87-168., *Diritto romano e diritti orientali* (R. Accademia delle Scienze dell’Istituto di Bologna. Classe di Scienze Morali), Bologna, 1937., *La conception du mariage d’après les juristes romains*, Padova, 1940., “Quelques observations sur le mariage des filiifamilias”, *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité*, 1, 1948, pàg. 213-242., “Ancora sulla manus e sul matrimonio”, en *Studi in onore di Siro Solazzi*, Napoli, 1948, pàg. 675-688., “Nuove osservazioni sulla conventio in manum”, en *Atti del Congresso Internazionale di diritto romano e storia del diritto (Verona, 1948)*, III, Milano, 1951, pàg. 29-45., “La conception du mariage à Rome”, *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité*, 3e série, 2, 1955, pàg. 365-379, *Lezioni di diritto romano. Il matrimonio romano*, Roma, 1961., “Nuove ricerche sulla conventio in manum”, *Memorie della Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, serie VIII, 12, 1966, pàg. 251-355., “La conventio in manum e il matrimonio romano”, *Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche*, 95, 1968, pàg. 205-226., *Istituzioni di diritto privato romano*, Roma, 1972.
- WATSON, A., *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford, 1967.
- WOLFF, H.J., “Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens. A Study on the Interrelation of Public and Private Law in the Greek City”, *Traditio*, 2, 1944, pàg. 43-95.